

„Élet a reményen túl” A szegregált telepen élők mentálisvizsgálatának összegzése

Solt Ágnes

solt@okri.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: A kutatás a szegregált telepeken élő emberek mentalitásának vizsgálatát tűzte ki céljául. A társadalmi norma és a szegregált telepen élők mentalitáskülönbségeinek vizsgálata, az előítéletek és a prekoncepciók elemzése elősegítheti a romák társadalmi elfogadottságát. Az eredményekben a szegregáltan élők mindennapjait meghatározó problémaköröket: a megküzdési stratégiákat és a mentalitást, a roma-roma, illetve a roma-magyar viszonyt, s a tényezők egymással való összefüggéseit elemzem.

A kutatásról

„A szegregált telepeken élők mentálisvizsgálata” címmel folytatott kutatásomban olyan embercsoportok vizsgálatára vállalkoztam, amely csoportok fő jellemzői a kirekesztettség, a mélyszegénység, a munkanélküliség és az aluliskolázottság. Mielőtt empirikus vizsgálódásomat megkezdtém, a kirekesztettségnek két összetevője is ismert volt előttem: tudtam, hogy a szegregáltan élő emberek többségében-egészében magyar, oláh- és beás cigányok, akik magukat cigányoknak tartják, s azzal is tisztában voltam, hogy ezek az emberek a saját nyomorukon felül a nem roma többségi társadalom tagjainak ellenszenvétől, gyanakvásaitól vagy egyenesen megvetésétől és utálkozásától is szenvednek. Azt akartam megvizsgálni, vajon ezek az elkülönülten élő embercsoportok milyen – a helyzetre reflektáló, illetve abból adódó – életstratégiákat követnek, illetve hogyan látják önmagukat, a körülöttük levőket, s az emberek közti kapcsolatokat. Hogyan viszonyulnak életkörülményeikhez, hogyan látják helyzetüket a jelenben, és hogyan a jövőben.

Az „Élet a reményen túl” című kutatási zárójelentés egy tereptanulmány, amely a kutatás kérdéseire keres választ a vizsgált körben. A jelentést a szakirodalomba és az eddig folytatott kutatások sorába illesztve és azokkal együtt kaphatunk teljesebb, objektívabb képet a cigánytelepek lakóiról.

Kiindulópont és cél

A kutatás alapvetése az volt, hogy a társadalom peremén élő, deprimált és minden szempontból marginalizált réteghez tartozó embercsoportokra vonatkozóan szerzek ismereteket, amelyeknek legfőbb szubkulturális csoportképző tényezői a mélyszegénység (1), a kirekesztettség (2) és az etnikai hovatartozás (3). Az érdekelt, milyen kölcsönhatásban áll a három csoportképző tényező egymással, illetve melyik hatása alakítja leginkább az itt élők mentalitását.¹

- (1) A szegénység gazdasági, szociális és kulturális jelenség. A megélhetésért folytatott küzdelem és a teljes kilátástalanság generációról generációra továbböröklődik a deprivált lét, a munkanélküliség, az aluliskolázottság hatására. Emellett a devianciák előfordulási gyakorisága is magas. A kitörési lehetőség minimális, amit az emberek negatív önértékelése a végletekig felerősít (Lewis 1968; Ambrus 1995).
- (2) A többségi társadalom felől érzékelhető diszkrimináció, az elkülönülés és az ellenállás, a méltánytalan gyanakvás kiváltja a kirekesztettek elfordulását az őket kirekesztőktől, megnehezíti vagy ellehetetleníti a szándékot és küzdeni vágyást, amit az elfogadtatásukért folytatnának (lásd pl. Fábíán – Sík 1996).
- (3) Azt feltételeztem, hogy ha ezeket az embereket az etnikai hovatartozásuk, a cigány kultúra (muzsikus, oláh vagy beás), a hagyományok és a közös hitvilág tartja össze, akkor erős a szolidaritás és a közösség értékeinek, értékrendjének való megfelelés iránti vágy.²

A kutatás célja volt, hogy a szegregált telepeken élő romák és nem romák viszonyát megvizsgáljam. Vajon melyek azok a tényezők, amelyek saját megítélésük szerint gátjai a tényleges együttélésnek? Hogyan ítélik meg a nem romákkal való viszonyukat, s mit gondolnak arról, mi volna számukra kívánatos. A kutatás célja tehát nem más, mint megvizsgálni a magyarországi mélyszegénységben és elzártan élő emberek közösségét a közösség tagjainak megítélésén és gondolati konstrukcióin keresztül. Nem hipotézisek megerősítése vagy elvetése, nem egy külső értelmezési keretbe illesztés a cél, hanem annak elemzése, ahogyan az ott élők beszélnek arról, miképp élik meg élethelyzetüket, viszonyulnak az életüket megnehezítő körülményekhez, s hogyan látják a világban saját magukat és a közösségüket. Nem a szubkulturát magáévá tenni akaró kutató szemüvegén keresztül kívánom bemutatni a telepen élők életét. Pusztán arra vállalkoztam, hogy saját közegükben megszólaltatom azokat az embereket, akik kitaszítottan és magukra hagyottan élnek a cigánytelepeken.

A kutatás eredményei a telepen élők és a kutató közötti interakciókból született interjúk tartalomelemzésén alapulnak. A kutatás megállapításai ezenkívül az

1 A szegénység és az etnicitás kapcsolatának kérdését, illetve a kirekesztettséget Magyarországon sokak mellett Szuhay Péter és Ladányi J.–Szelényi I. vizsgálták. A szegregáltan élő roma közösségekről mind Michael Stewart, mind Oscar Lewis, mind Kenneth B. Clark munkáiban választ lehet találni a szegénység, a kirekesztettség és az etnicitás kapcsolatának kérdéseire. Jelen kutatás eredményeit az ő eredményeikkel is összevetem.

2 A közösségi összetartásról, az összetartó hagyományokról, azok szerepéről és a cigány kultúrákról a néprajzkutatók munkáiban részletesen lehet olvasni. Ezen keretek között csupán egyet említek: Rostás-Farkas – Karsai (1990).

általam kiválasztott és relevánsnak tartott osztályozási szempontok dimenzióin keresztül a telepeken élő emberek objektív körülményeit tükrözik. A megállapításokhoz hozzásegítettek még a településeken romákkal folytatott (interjún kívüli) beszélgetéseim és a helyi kulcspozíciót betöltő személyekkel (pedagógus, védőnő, önkormányzati hivatal alkalmazottja, kisebbségi önkormányzat elnöke) készült interjúim is.

A kutatásnak elsődlegesen nem célja az objektív körülmények részletes bemutatása – pusztán annyiban, amennyiben az interjúk tartalmának értelmezését és az abból fakadó következtetések levonását lehetővé és érvényessé teszik.³ A cél tehát a telepen élők én-prezentációjának és érdekérvényesítési technikáinak részbeni feltárása: azon részeké, amelyek a kirekesztettség fennmaradásához és állandóságához hozzájárulnak, s azt erősítik. A kutatás eredményei párhuzamba állíthatók más hazai és nemzetközi kutatások eredményeivel, az összevetés pedig segít megérteni a szegregált telepen élők nyomorát állandósító folyamatok azon szegmensét, amely az ott élők attitűdjeiben és viselkedésmintáiban keresendő.

A vizsgálatban azért fókuszálok erre a területre, mert jellemzően nem ebben a megközelítésben kutatják ezt a társadalmi csoportot, habár az így megvilágított jelenségek éppúgy hozzátartoznak, és kétségtelenül egy részelemét képezik a struktúra egészének. Nem tartom azonban sem hangsúlyosabbnak, sem azonos hangsúllyal bírónak az okok és következmények szövevényes hálójában az itt vizsgált szegmenst, mint egyéb külső tényezőket.

Az általam fontosnak ítélt párhuzamokra lábjegyzetben utalok és hivatkozom.

Módszertan és elméleti keret

A kutatás perspektívája és módszere eltér a korábbi – mind antropológiai, mind pedig szociológiai – vizsgálatoktól abban, hogy nem az objektív körülményeket törekszik bemutatni. Nem kíván teljes képet adni sem a közösség belső működéséről és viszonyairól, sem pedig a többségi társadalom perspektívájából nem szemlél-teti a cigánytelep lakóit. A telepen élők által megélt és kommunikált mindennapi nehézségekre, konfliktusokra, a nyomort és kitaszítottságot élhetővé tevő belső mechanizmusokra fókuszál, s ezek tartós fennmaradásának okait keresi a telepen élők mentalitásában és életstratégiáiban.

Így kíván hozzájárulni a mai magyar társadalom leszakadt rétegei életstratégiáinak és helyzetének megértéséhez.

A kutatásban használt módszertan elméleti keretét a megalapozott elmélet, a „Grounded Theory” adja (Glaser – Strauss 1969). A módszertani elmélet lényege, hogy hangsúlyozza a cselekvő álláspontjának megértését, mint szükséges feltételt az interakciók, folyamatok és változások értelmezéséhez. Az interjúk tartalomelemzése során mind az explicit tartalom, mind a forma és a stílus, mind az érzelmi töltet, mind pedig az üzenetérték szerint kódokkal jelöltem meg a szövegegységeket, amelyek így – egymás viszonylatában és összefüggéseiben is – több

3 Az objektív tényezőket leíró néhány szakirodalom: Kemény–Janky–Lengyel (2004); Kemény–Havas (1996); Dupcsik (2009).

dimenzióban vizsgálhatóvá tették az interjúkban elhangzottakat. A kódolást és a szövegelemzést az Atlas.ti tartalomelemző szoftver⁴ segítségével végeztem.

A mélyinterjúk vezérfonalának kialakításánál a terepmunkát megelőzően alapvetően abban gondolkodtam, hogy az interjúalanyokkal egyesével fogok beszélni, illetve, hogy legalább 45 perc hosszúságú beszélgetéseket tudok folytatni. Ez a tervem a valóságban csak egészen kis arányban valósult meg. Jóval jellemzőbb volt a rövidebb beszélgetés, illetve a csoportosan lefolytatott interjú. Az interjúszituáció a várttal ellentétben nem a meghatározó és domináns történés volt. Sok esetben az interjúalany részéről az interjú mintegy „háttértevékenységként” értelmeződött, amelynél bármilyen egyéb felbukkanó környezeti ingerre való reakció előrébb való. Éppen emiatt a vezérfonal bizonyos témakörökben átalakításra szorult, amit az első terepszemlét követően megtettem, s a várható interjúszituációkhoz formáltam azt.

A megélhetés és az együttélés szabályainak feltérképezése volt a célom. Részben az objektív tényezőkre (tevékenységekre, szokásokra, a mindennapok történéseire), részben az erről fakadó beszédmódra, mindezek interpretációira, az én-prezentációra, az interjúhelyzetben megjelenő verbális aktusokra (a közlés nyílt és rejtett szándéka, célja stb.) és a helyzetértelmezésből fakadó előadásmódokra (az interjúernek tulajdonított attitűdök, szándékok és az ehhez való viszonyulásra) irányult. A mindennapi élet szerveződése, az időbeosztás és a napi tevékenységek objektív felmérése elsősorban azért volt szükséges, hogy az interjúkban a dolgok interpretálását viszonyítani tudjam az objektívan mérhető tényezőkhöz. A megfogalmazott kérdések egy jelentős része az „objektív” környezetre vonatkozott, s céljuk annak megismerése volt, hogy ténylegesen hogyan élik mindennapjaikat az emberek, illetve hogyan beszélnek erről. A témakörök a következők voltak:

Határok. Mozgástér

Ezen belül a közvetlen kérdések többek között a következő témákat érintették: hol szokott nap mint nap megfordulni; hol volt legtávolabb életében, s hova mozdul ki – ha egyáltalán kimozdul. Az elszigeteltség mértékét is jól mutatták a későbbiekben kapott válaszok. A mozgástér mellett szintén ebben a kérdéskörben igyekeztem azt megragadni, milyen a kapcsolati hálója a megkérdezettnek, kikkel és milyen szintű kapcsolatban van a környezetében. A lakóhelyéről azt kívántam megtudni, hogyan vélekedik, miként látja, mit gondol összességében arról a helyről, ahol él, s milyen érzelmekkel viseltetik iránta.

4 Az ATLAS.ti prototípusát Thomas Muhr fejlesztette ki Berlinben 1992-ben. A piacon 1993-ban jelent meg. A programról többet meg lehet tudni a www.atlasti.com weboldalon.

Család

A család kapcsán a gyerekvállalásra irányultak a kérdések, annak tervezettségére, az ezzel kapcsolatos hozzáállásra, s a sok gyermekkel, nagycsaláddal összefüggő meglátásokra. További kérdések a gyermek nevelésével kapcsolatos vélekedéseket és megítéléseket bogyogatták.

Idő (beosztás, napirend, tipikus tevékenységek)

Egy szokásos nap történéseiről, rendszeréről kívántam képet kapni az étkezési szokásokon, a felkelés és lefekvés időpontjain, illetve ezek rendszerességén keresztül. Az étkezési szokásokra irányuló kérdések egy része leginkább az idegenség feloldását célozta, a kontaktus közvetlenségét voltak hivatottak kiépíteni, illetve megerősíteni.

Munkalehetőségek, ennek határai, segély, megélhetés, jövőkép

A megélhetésre, a lehetőségekre, a főbb bevételi forrásokra vonatkoztak az ebben a blokkban elhangzott kérdések. Nem csupán a havi jövedelem volt kérdés, hanem az is, hogy az interjúalany mit szeretne, mit képzel el, milyen vágyai és milyen reális lehetőségei vannak – saját meglátása szerint. A témakör kapcsán kitértünk arra is, vajon mit gondol arról, kinek köszönhető, vagy ki a felelős azért, hogy az életkörülményeik olyanok, amilyenek.

Vizsgálni kívántam a tervszerűséget is, valamint azt az időtávot, amelyben az alany egy-egy megélhetésre vonatkozó döntése kapcsán gondolkodik.

Közösség, összetartás, konfliktusok, társadalomkép

Az egyik leginkább fókuszba állított témakör volt a telepen élők összetartásának mértéke, illetve azok a konfliktusok és nehézségek, amelyekkel az emberek szembenéznek. Mindezek megítélése érdekelt, s e kapcsán arra vonatkozóan is szerepelt kérdés, vajon van-e elgondolása az interjúalanynak arra vonatkozóan, hogyan oldódhatnak meg a konfliktusok, illetve mit lát a legsúlyosabb problémának a szegregáltan élő emberek mindennapjai során.

A megkérdezetteket különböző történetek, példák elmesélésére is buzdítottam. A kérdéskör két részre is bontható: egyrészt a telepen belüli élettel és a problémákkal kívántam szembesülni, másrészt a telepiek és a helyi nem romák viszonyáról, az egymásról való gondolkodásukról is képet akartam kapni. Ezen keresztül pedig az emberek közötti kapcsolatokra és ezek interpretálásának módjára vonatkozóan is információkat lehetett gyűjteni.

A kérdésblokkok közül ez volt messze a lehangsúlyosabb és a legtöbb kérdést magában foglaló rész, amelyben a finom jelzéseknek és a metakommunikatív tartalmaknak is kiemelt jelentőségük volt.

Életút

A kérdéskör a szocioökonómiai státuszon és a családban előforduló devianciák megjelenésén túl a személyes életútra vonatkozóan is tartalmazott kérdéseket, azonban ez a blokk az esetek túlnyomó többségében az eredeti kérdésekkel nem volt tartható, elsősorban a csoportos interjúszituáció miatt, illetve azért sem, mert bizonyos kérdések nem kívánt hatást váltottak volna ki (pl.: volt-e már büntetve?). Ezért az itt szereplő kérdéseket többnyire elhagytuk.

Magyarország 4 olyan megyéjét választottam ki – kulturális antropológus kollégámmal, akit a terepmunkába és az azt megelőző mintakiválasztási folyamatba, valamint a vezérfonal kialakításába bevontam –, ahol a legnagyobb arányban élnek romák szegregált telepeken, s melyekről az 1990-es országos népszámlálási adatok alapján⁵ gyűjtöttem adatot. Olyan telepeket választottunk, amelyekre jellemző a 85% feletti roma lakosság aránya, ahol a munkanélküliségi ráta meghaladja a 80%-ot, s a segélyből élő családok aránya is 80% feletti. A kiválasztás az előzetesen meghatározott feltételeknek megfelelő településeken belül véletlen mintavétellel történt. Így olyan telepekre jutottunk el, amelyek lakói minden szempontból a leginkább marginalizált réteghez tartoznak.

Az első látogatásunk alkalmával a telepeket mértük fel a házak állapota, az infrastruktúra, az elkülönülés mértéke, az emberek tevékenysége és a fogadtatásunk, illetve a látható szegénység mértéke alapján. Elmondtuk a kutatás célját, és beszélgettünk a településen élő, munkájukból fakadóan a település és a telep viszonyait mélyebben ismerő emberekkel (gyermekjóléti szolgálat vezetője, önkormányzati képviselő, boltos, kutas, kocsmáros, óvónő, védőnő, pedagógus stb.) is.

A telepen élők körtében a személyes kontaktus kialakításának legsikeresebb módja a fényképezés volt, a minimális bizalmi viszony kialakulásához pedig különösen fontos volt a többszöri visszatérés.

A kiválasztott telepeket a terepmunka során osztályoztam aszerint, hogy a szegregáció mértéke milyen. Mennyire jellemző az összefogás a helyi roma közösségben, mekkora jelentősége van a hagyománynak, mennyire elszegényedett a telep, mekkora a nyomorgó, eladósodott, éhező családok aránya, mekkora a szerepe az uzsorának, az alkoholfogyasztásnak, az agresszióknak.⁶ A vizsgált helyszínek összehasonlíthatósága érdekében olyan szempontok szerint értékeltem a telepeket, amelyek alapján egymáshoz képest elhelyezhetőek. A vizsgált szempontok tehát a következők voltak:⁷ a nyomor mértéke,⁸ a telep szegregáltsága;⁹ a

5 1990. Hungarian Census Data 3 CD-Rom. A KSH által készített 1990. évi népszámlálás óta nem készült olyan felmérés, amely lebontva tartalmazott volna adatokat a cigánytelepekre és az általam vizsgált kérdésekre vonatkozóan (munkanélküliségi ráta, segélyből élők száma és aránya, roma származásuk aránya stb.). A rendszerváltozás óta a társadalom peremhelyzetű rétegeiben a leszakadás még jelentősebb mértékű, így nincs okunk azt feltételezni, hogy a '90-es években felmért telepeken élők élethelyzete javult volna, sőt! Ezért döntöttünk úgy, hogy a minta kiválasztásakor a '90-es évek statisztikai adatait használjuk.

6 Az adatgyűjtés módját a 10–12. számú lábjegyzetekben foglalom össze tömören. A kutatás módszertani részletei, valamint a vezérfonal a zárójelentésben olvashatók. A teljes kutatási zárójelentés megtalálható a http://www.okri.hu/images/stories/kutatok/soltagnes/sa_szegreg_sec_2009.pdf weboldalon.

7 Az osztályozáshoz 3 csatornán keresztül gyűjtöttem információt: 1. résztvevő megfigyelés; 2. kulcsszemélyekkel való interjúzás; 3. a szegregáltan élők körében történt interjúzás, beszélgetések.

8 A nyomor mértékének mérése a ház, bútorok, élelter, jövedelemforrások, étkezési és ruházatkodási szokások alapján történt, tizes skálán, ahol a 10 a lehető legnagyobb nyomort, az 1 pedig a lehető legkisebb nyomort jelöli.

9 A településhez és annak központjához képest milyen földrajzi távolságban és mennyire elkülönülten állnak a telepek.

cigányság összetétele; a helyiek ellenségességének mértéke; az uzsora jelenléte; a közösség összetartó ereje és nyelvhasználata; a bűncselekmények gyakorisága.

A településeket és a szegregált telepeket járva kb. 250 emberrel beszélünk, az emberek mintegy negyedével több alkalommal is. 26 telepen jártunk, 14 telepet vizsgáltunk Magyarország 4 megyéjében: Somogyban, Baranyában, Szabolcs-Szatmár-Beregben és Borsod-Abaúj-Zemplénben.

Összességében a rögzített hangfelvételeken 117 interjúalannyal folytatott beszélgetés szerepel 74 hangfelvételen. 73 nővel és 44 férfival készült egyéni és csoportos interjút elemeztem az ATLAS.ti tartalomelemző szoftver segítségével. Az interjúk átlagos hossza 25–30 perc, a szó szerint legépelt hangfelvételek összességében megközelítőleg 1200 oldalnyi szöveget tesznek ki.

A megkérdezettek átlagéletkora 36 év, az átlagos legmagasabb iskolai végzettség 7 osztály. A megkérdezettek családjában az átlagos gyerekszám 3-4. Az 1 vagy 2 gyermekes családok száma nagyon ritka. Az interjúalanyok 43%-a azt vallja, hogy havonta rendszeresen éheznek. 45%-uk állítja, hogy azonnal elköltöznék, ha tehetnék.

A válaszadók többségére jellemző, hogy a telepen élők közül ők a nyíltabbak, közlékenyebbek, de nem csak azokkal az emberekkel sikerült interjút készítenünk, akik kifejezetten szerettek volna „nyilatkozni”. Általános volt, hogy egy ember továbbvezetett és bemutatott minket másoknak, így a kapcsolati lánc segítségével olyan emberek is válaszoltak a feltett kérdésekre, akik maguktól visszakoztak volna.

A tartalomelemzés során az alábbi dimenziók mentén vizsgáltam az elmondottakat:

1. Az explicit tartalom: a vizsgálat szempontjából releváns témák köré csoportosítva.
2. Az implicit tartalom: egyrészt amiről a beszélő szándékosan nem beszél, amit elkerül, másrészt az explicit tartalom üzenetértéke.
3. A verbalitást kísérő nonverbális, metakommunikatív tartalmak, az érintett témák mögötti érzelmek. (Mindennek tanulmányozásában elengedhetetlen volt a hangfelvételek ismerete, amelynek segítségével az intonáció, hangerősség stb. is vizsgálható volt, illetve a nonverbális jegyek megjelenítése a legépelt szövegben, mint például a nevetés vagy a folyamatos beszéd megszakítása stb.)
4. A narratívákat aszerint tipizáltam, hogy egy-egy történet vagy akár a saját életút elmesélésekor a történet íve hogyan rajzolódik ki: tragikus, komikus vagy hősies elemeket tartalmaz leginkább. A tragikus történetmesélés fő ismertetője a szörnyű, reménytelen, kiúttalan vég. A komédiában a főszereplő humoros, játékos figuraként ábrázolt szereplő, a hallgatóból és mesélőből is nevetést csal elő, erre törekszik. A hőseposzsrú történetmesélés lényegi eleme, hogy a főszereplő hősként ábrázolt, küzdő, erőnyes figura.
5. A kommunikációs kompetenciát minden hangfelvétel esetében külön értékeltem a kifejezés és a megértés pontosságát mérlegelve. Mindössze átlag alatti, átlagos és átlag feletti szinteket különítettem el. Az átlag itt az interjúalanyok kommunikációs kompetenciájának átlagát jelenti.

6. A legépelt és tartalomelemző szoftverbe konvertált dokumentumok mindegyikét az interjúalany(ok) személyéhez kötöttem, megjelölve bizonyos lényeges demográfiai, szocioökonómiai és viselkedésmintabeli változókat.

A szegregált telepen élők világa

Az interjúk során kirajzolódtak azok a telepen élők által tematizált problémakörök, amelyek az emberek hétköznapijait meghatározzák.¹⁰ A szegénységről és nyomorról, illetve ennek jelentéséről írok, majd a munka körüli kérdéseket járom körül az uzsorások és az uzsorakamat intézményével együtt. Ezt követően a konfliktusokat és a tipikus konfliktusforrásokat veszem számba, majd a helyi magyar lakosság, illetve általában a magyarok és az elkülönülten élő romák közötti viszonyt elemzem, valamint az önkormányzattal és a kisebbségi önkormányzattal való kapcsolatot. E két utóbbi viszonyrendszer elemzésekor kihagyhatatlan a kommunikációs kompetencia és az érdekérvényesítés problémaköreinek vizsgálata. Végül a narratívákat körülfogó érzelmeket és indulatokat elemzem a tartalmakkal összefüggésben, s így a telepen élők által megélt valóság jól közelítő lenyomatát kívánom megragadni: sikerül rávilágítani az érzékeny témakörökre s a mindennapi élet dolgai kapcsán elfojtott vagy kitörő indulatokra és érzelmekre.

Mindennapok

Az interjúkból és beszélgetésekből kiderül, hogy a szegregált telepeken élő emberek mindennapjai során az időpontok kevésbé meghatározottak és pontosak. Rendszert a gyerekek iskolába, óvodába járása visz be elsősorban, illetve a segítők kifizetésének időpontja. Az étkezések rendszertelensége több dolog függvénye: egyrészt a sokgyermekes családoknál a gyermekek változó és gyakoribb szükségletének köszönhető, másrészt a napról napra vagy hétről hétre változó nappali tevékenységnek. Harmadrészt magának a szegénységnek: a segítők kiosztása utáni pár napos „ünneplést” és mulatozást egy-két hét múlva ismét a nincstelenség időszaka követi, és sokszor nincs elegendő étel a háztartásban.¹¹ Ilyenkor a napi étkezések száma 4-5-ről 1-re is lecsökken.¹²

10 Az interjúkban a felvázolt problémakörök kapcsán születő narratívák lényegükből fakadóan sztereotípiákkal telttek. A sztereotípiák a szociális kategóriák mentális reprezentációiként foghatók fel. Fontos és pontos mutatói egy közösség önmeghatározásának, határai kijelölésének. Kutatásomban jelentést és jelentőséget tulajdonítok a felbukkanó sztereotípiáknak, hasonlóan például Bakó Boglárkához, aki Fredrik Barth (1969) fogalmának segítségével egyik tanulmányában kifejti, hogy „a sztereotípiák az identitás kulturális címkéi”, melyek „megkönnyítik egy csoport elkülönítését”, s melyek mentén „körvonalazhatóak azok a mentalitásrendszerek”, amelyek meghatározzák a közösségek mindennapjait (Bakó – Papp – Szarka 2007).

11 Hasonló megfigyelései voltak Bakónak, aki egy erdélyi faluban folytatott kutatást: „A fizetségüket még aznap el is költik, s az alapvető élelmiszereken túl szinte minden esetben vesznek valami »luxuscikket« is, mint kávé, vagy a gyerekeknek savanyú cukrot” (Bakó 2007: 49). A jelenséget Horváth Kata így írja le: „A cigányok az ez alatt a három nap alatt felvett pénzeket biztos, hogy még a hónap tizedike előtt elköltik. Kifizetik belőle tartozásaik egy részét, ruhákat vesznek gyerekeiknek, és nem sajnálják a pénzt, hogy az első néhány napban nagy lábon éljenek, illetve, ha még futja, beszerzik az egy hónapra való lisztet és krumplit (így hónap végén, ha mást nem, bodakot és paprikás krumplit általában tudnak csinálni)” (Horváth 2002: 241–325). Michael Stewart pedig így ír a jelenségről a *Daltestvérek* c. könyvében: „A fizetés meghatározza a cigány közösségi élet ritmusát.” (...) „Ezekben a napokban az asszonyok luxuscikkeket, drága dolgokat vásárolnak (mint az egész havi kávé), és ilyenkor a hónap végén minden család asztalán ott van a gyümölcspálinka. Ez azt jelenti, hogy néhány nap múlva a háztartásban nagyon kevés a készpénz, és a fizetés előtt egy héttel már szinte egyáltalán nincs sehol a telepen” (Stewart 1994: 95).

12 Ahogyan Szuhay is írja: „A romáknak nincs egységes táplálkozási rendje, táplálkozásuk jövedelmük függvénye” (Szuhay 1999a).

– Hányszor étkeznek egy nap? – Hát megmondom, én nem szégyellem a szegénységet, hát körülbelül, amikor úgy van, amikor rája van családi, van szociális járadék lakástámogatás, ilyen ízé, akkor háromszor étkezés me van, de mikor hó vége van, hát, van úgy, hogy csak egyszer étkezünk.¹³

Az alkalmi munkák előre nem kiszámítható módon akadnak, és rövidebb időre visznek valamiféle rendszert egy család életébe. Mindez azt is jelenti, hogy a bevétel, az anyagi helyzet is hétről hétre, vagy akár napról napra változik.

Vállalkozó vinne dőgözni. Mikor munka van ... Há' de az is meddig, egy hónap, két hónap.

Összességében a legtöbben a gyerekekkel kapcsolatos tennivalókat, a házimunkát és a beszélgetést említették, mint azokat a tevékenységeket, amelyekkel eltelnék a napok.

Családok és gyermeknevelés

A családok és az egy háztartásban élő rokonok száma a magyarországi átlagot jóval meghaladja, a gyermekszám is átlagosan 3-4, annak ellenére, hogy nem ritka az együtt élő párok körében a gyermektelenség. A nagycsalád gyakoriságának több oka van. A magyarázatok között a leggyakrabban elhangzottak egyike az, hogy a gyermek örömforrás, aki eltereli az ember figyelmét a szegénységről és kilátástalanságról, s akiben még a reményt megtalálják. A saját kilátástalan helyzetükkel megbarátkozva az emberek a céljukat tudják megfogalmazni abban, hogy gyermeküket kisegítik a mélyszegénységből, ha felnevelik és taníttatják.

Ők (gyerekek) veszik el az ember figyelmét. Nem is arra gondol, hogy mi történt, hanem ők hogy itt vannak, őrájuk vagyunk csak utalva. Ők elveszik az ember figyelmét.

A bő gyermekáldás másik oka a születésszabályozás hiánya.

Hány gyereket szeretett volna? – Én egyet. Há' mer szegénység van, nincstelenség, és ezér'. De sajnos 4 sikerült, nem egy.

Többen említették azt is, hogy a család összetart, számíthatnak egymásra, s a mindennapi teendők elvégzésének elosztása megkönnyíti a megélhetést, illetve értelmet ad. Az, hogy a sok gyereket a szülők a velük járó magasabb összegű családi pótlék miatt vállalnák, s a gyerek pusztán bevételi forrás volna, az elmondások alapján valóban előfordul, de az ilyen családokat mélyen elítéli a szegregáltan lakók túlnyomó része. Mint ahogyan az is egymás megítélésének fő tényezője, hogyan járhatja, neveli a szülő a gyereket. Kevés annál nagyobb szégyen van, mint amikor a szülő nem képes eltartani a családját, amikor a gyermeke éhez, koszos, elhanyagolt.

13 A közölt interjúrészletek illusztrációk, amelyeket a visszatérő, tipikus válaszokból válogattam.

Van olyan roma, aki veszekedik, meg isznak, gyerekeik elől elveszik az utolsó pénzt. Némelyik családba hiába van 4-5 gyerek, akkor is elissza az utolsó pénzt előlük.

A gyermekkel szembeni fizikai erőszak alkalmazása egy fokkal enyhébb vétésnek számít, ennek azonban az az oka, hogy a nevelés, fegyelmezés módszereként a verés és a fenyegetés sokszor az egyetlen alkalmazott és bevett gyakorlat.

Ha megveri az ember, akkor már mindjárt' beszaladnak, akkor kijön a rendőrség. Hát de azért' van az a szülő, hogy az fogja meg! Hát nem?! Hát ha megverem a gyereket, akkor az nem jó, akkor az öreget hurcolják, hogy mér verte meg. Hát akkor ki tanítja? A jóisten? – És nincs valami más mód, ahogyan a gyerekeket meg lehet fogni? Csak a verés? – Hát... ne adjak neki enni? Zárjam ki? Hát akkor úgyse marad otthon! Ha túlélt egy-két pofont az a gyerek, akkor már hopp, nem mer annyit, má' azt csinálni, amit ő akar. Má' mindjárt' meggondolja, van nekem anyám, apám, aki azért' visszahúz. Visszatart. Nahát erről szólna!

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szülő ne ragaszkodna a gyermekéhez, ne szeretné, vagy ne akarna gondoskodni róla.¹⁴ Implicit módon pedig – értelmezésem szerint – a család közössége, mint az egyén előtt álló egység, az entitás üzenetét hordozza magában, amely üzenetnek fontos szerepe van a túlélésben.

Az emberek elmondásából az is kitűnik, hogy a gyermekvállalási kedv egyértelműen csökken az egyre rosszabbá váló egzisztenciális helyzettel párhuzamosan.

A sok gyerek is csak oda fér el, ahova az anyagi helyzet megengedi. Nem szeretnék többet én se. Most itt sok családnak van sok gyereke. De nem tudják őket eltartani.

Ez azonban annyit és nem többet jelent, mint hogy a tervezett gyermekek száma sokkal kevesebb, a valós születések száma azonban csak kisebb mértékben esett vissza.¹⁵

Mind a megfigyeléseim, mind az interjúkban elhangzottak alapján az látszik, hogy a gyermek leginkább addig szeme fénye a családnak, amíg nincs nála kisebb. Amint újabb csecsemő születik, az 1-2 éves gyermekeket a nagyobbakra bízzák, a nagyobb testvér neveli a kisebbet, annak összes terhével és felelősségével. Emiatt a gyermekeket már akár 5-6 éves kortól sok tekintetben felnőttként kezelik, ami miatt például a mindennapi tanulás és az iskola elvégzése nagyon megterhelővé válik számukra. Bizonyos dolgokban nagyon koraérettek a kortársaikhoz képest, amit az a tény is elősegít, hogy általában egy légtérben fekszenek-kelnek a szüleikkel, illetve más felnőttekkel. Életterük és napi tevékenységeik a többségi társadalom körében érvényesülő norma szerintitől jóval kevésbé különülnek el. A gyerekek többnyire

¹⁴ Rostás-Farkas és Karsai a gyermeknevelésről így írnak: „A gyermekek nevelése sajátos volt. Nem volt jellemző a célratörő, következetes nevelés. A gyermekkel való bánásmódot a szülők hangulata, gondja, létbizonytalansága határozta meg. A cigányasszony hol átkozta, hol dédelgette gyermekét, függetlenül attól, hogy a gyermeke mit csinált.” (...) „A nevelési módszer az utáztatás volt. Nem volt szokás a magyarázkodás... Gyakran veréssel, szidással, átkokkal neveltek.” (...) „Sok gyerek már 4-5 éves korban rászokik a cigarettára, hiszen látja a felnőttéltől” (Rostás-Farkas-Karsai 1990: 4–38).

¹⁵ Összehasonlítva a valós gyermekszámot az áhítattal.

„szabadon” nőnek fel, együtt játszanak a házak között, utcákon. Egymástól tanulnak a legtöbbet, s azoknak a szülőknek, akik számára fontos, hogy a gyerek tisztelettudó, engedelmes legyen, illendően viselkedjen az iskolában és más idegen közegben is, a legnagyobb nehézség éppen ez: a kortárs csoport hatása.

A gyerekeket nem úgy fogják, ahogy kellene, mer' csak úgy egymástól lássák, meg egymástól hallják. Másabb volna a cigányságnak az élete is, beilleszkednének a társaságba, beilleszkednének úgy, ahogy kell viselkedni.

A csavargástól mindenki tiltani próbálja a gyermekét egyrészt, másrészt viszont az embereknek sem módjuk, sem elsajátított módszerük nincs arra, hogy a gyerekeket neveljék, fegyelmezzék. Abba, hogy ki hogyan neveli a gyermekét, az emberek jellemzően nem szólnak bele.

– Abba miért nem szól bele senki? – Hát mert azt mondják olyankor a szülők... Mert akkor megvan a baj, akkor már hoznak mindent oszt akkor már így megöllek, úgy megöllek, mit szólsz bele az életembe. Akkor azt mondják a szülők, hogy ennek a gyereknek nem te adol enni, egy tányér ételt nem adol neki, meg egy szelet kenyert se, neked semmi közöd hozzá. Sok gyerek le van sorvadva, kint a pályán, az üres téren, csupaszon télen.

Akinek saját gyermekei taníttatása ténylegesen fontos és hisz abban, hogy joggal bízhat egy jobb életben, az elköltözik, vagy mindent megtesz azért, hogy amint lehet, elköltöztesse gyermekét abból a környezetből, ahol lakik, a szegregált telepről.

Annyira egybe vagyunk, hogy van még egypár család, aki nem olyan, és akkor attul a gyerek eltanul, és akkor mán a tanulási gondok ugye fordulnak már elő.

A mintaadás szocializációban betöltött meghatározó szerepe csak azáltal ragadható meg, hogy a megvetett (alkoholista, bűnelkövető, erőszakos) felnőttek apró gyermekeit is elítélik azért, mert azok éppolyan „rosszak”, mint a szüleik, s hogy a gyermekeiket eltiltják amazokétól. Ugyanakkor a szülők és a saját életmód, mint minta szerepének jelentősége, illetve ennek tudatos alakítása háttérbe szorul. Gyakran olyan összefüggésben beszélnek róla a megkérdezettek – ha egyáltalán szóba kerül –, hogy nem akarják azt, hogy a gyerekük úgy éljen, mint ők: olyan tanulatlan legyen, olyan rossz sora legyen, olyan bajokba keveredjen, olyan szegénységben nőjön fel.

Én már tudom, hogy mi az a nincstelenség, ő azt ne tudja meg.

Közösségi összefogás és a szolidaritás mértéke

A közösségben található kötelékek nem elsősorban az egymás segítésén alapulnak. Az idegennel szemben nagyon erős az elzárkózás és ilyen értelemben vett összetartás, azonban a szolidaritás a mindennapokban nagyon alacsony fokú.

Az interjúk és beszélgetések alapján az látszik, hogy az összefogás ereje csak addig él, míg az emberek bajban vannak, veszély fenyegeti őket.

Akkor nincs összetartás egymás között, ha egymásról van szó. Ha más ellen kell fordulni, akkor összefognak.

Az összetartás a megkérdezettek szerint a halálesetek alkalmával mutatkozik meg, a rokonságra kiterjedően.¹⁶ Az emberekre az egymás közötti versengés a jellemző. A versengés fogalma is sajátosan értelmezhető, s a telepen lakók szóhasználatában „irigység”-ként definiálódik.

– Összetartás nincsen? – Hát, nem nagyon. Irigykednek, egyik testvérnek több van, mint a másiknak, nem segít egymáson, már akkor irigy, kötekedik vele.”

A szociális kontroll: az egymás figyelése, a folyamatos hasonlítóztatás és méricskélés az, amely negatív kötésként ugyan, de összefogja az embereket. Ha valaki valamilyen (leginkább anyagi) előnyhöz jut, a közösség tagjai úgy érzik, joguk van belőle részesedni. Ha az előny nem válik semmivé nagyon rövid időn belül, az emberek a pletyka és kibeszélés segítségével torolják meg azt, hogy pozíciójuk, saját státuszuk relatíve gyengült az ott élők körében.¹⁷

A cigányok egymás között is úgy vannak, hogy egymást lenézik. Főleg, hogyha valaki egy kicsikét jobban él, hogyha nem megy az ember hozzájuk egy kis sóért, paprikáért, ami nálam nem szokás, szomszédokba szokás az, akkor már ki van beszélve. Hogyha az ember fölhúz már egy normálisabb ruhát, nyilván az ember ha bemegy a városba, vagy orvoshoz, akkor már van olyan, hogy ó, hát most kiöltöztött!

Kiállnak egymás mellett a bajban a rokonok, de nem segítik egymást a gyarapodáshoz. A rokoni kör általában nagyon széles körű, de amilyen nagy, olyan laza a kapcsolat a tagok között. (S bár az unokatestvért a romák testvérnek hívják, a viszony a legtöbb esetben egyáltalán nem szoros testvéri.) A mindennapokban csak a szűkebb család tart össze.

Az örökös egymáshoz viszonyítás az, amely oly kilátástalanná teszi a kitörést: az alapfeltevés, amellyel csaknem mindenütt találkozhatunk, az, hogy a mélysze­génység egy olyan állapot, amelyből nem lehet kimozdulni.

¹⁶ M. Stewart *Daltestvérek* című könyvében talán mindössze egy eseteleírást találhatunk, amelyben szemléltetően leírja, ahogyan az oláhcigány csoport összevitatkozik: ebben van szó verekedésről, alkohelizálásról, családon belüli bántalmazásról és lopásról is – akkor azonban, amikor egy embernek halálhíre megy, összefognak az emberek, s méltó módon temetik el, együtt (Stewart 1994: 49).

¹⁷ M. Stewart az emberek közötti versengésről és annak okáról így ír: „A társadalom, amelyben élnek, elvileg minden embernek egyenlő státust kínál, és ezen az egalitáriánus alapon azzal vádolják a gázsókat, hogy nem tekintik őket embernek” (Stewart 1994: 127). „Az ellenállás egyik jellemzője a tevékenységek homogenizálása – egyenlőnek látszanak. Mindent uniformizálnak – különállási törekvésként értelmeződnek a különbségek, sajátosságok” (Stewart 1994: 130). Valami egészen hasonló az a jelenség is, amelyről Kenneth B. Clark írt az amerikai gettókat tanulmányozva, s amelynek háttérében feltehetően ugyanaz a lélektani tény áll: „A gettóra jellemző szűk lehetőségek és elérhető eredmények fájlag megszabott korlátai fokozzák a státuszért folyó kicsinyes marakodást és bizalmatlanságot, különösen azokkal szemben, akik keresztültörnek a láthatatlan falak rendszerét” (Clark 2008: 160).

Gyűlölet van, irigykednek egymásokon, hogy milyük van. Ha van több kutyájuk, vagy macskájuk, vagy ló ha van, hó, az már nagyon gazdag!

Aki olyat tesz, ami ennek cáfolataként értelmezhető (pl.: hosszú távon alacsony presztízsű munkát is elvállal, takarékoskodik, támogatja gyermekei továbbtanulását és következetes nevelési elvei vannak), az veszélyes, és ezért megtorolandó.¹⁸

Ha mondjuk bemegy a házába, és akkor lássa, hogy jobban állnak, mint a másik. És akkor ebből van meg majdnem a verekedés meg a vitatkozás.

Bármilyen, ami az alapfeltevést érvényteleníti, olyan, mint egy kimondatlan, de annál durvább kritika azokra nézve, akik napról napra próbálnak megélni, évek vagy akár évtizedek óta. Mindez nem tudatosan képezi meghatározó vázát a mélyszegénységben megrekedt helyzetet átszövő mentalitásnak. Ez egy olyan attitűd, amely folyamatosan érzékelhető egyrészt a munkához, segélyekhez, iskolához és gyerekneveléshez, illetve a házhoz való hozzáállásban, másrészt megszabja az egymáshoz való viszony bizalmi határait. A „lehetetlen változtatni” tartalmú alapvetés meghazudtolása pedig a kirekesztést vonja maga után.¹⁹

Már volt olyan, hogy egy idegen cigány család lakott itten, szépen gyarapodtak, télleg, vitték is úgy a jó dolgukat, de a végén elköltöztek, mer nem bírták, ami itt megy.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a kitörés ne lehetne valóban elképzelhetetlen. Bizonyos együttállások esetén az életkörülmények javulása teljesen kilátástalan. Az aluliskolázottság, az életkörülmények, a munkalehetőségek és a megélhetés hiánya együttesen olyan egymásra épülő negatív folyamatokat indítanak be, amelyek generációkon átívelve csökkentik a jobb élet esélyét. A szegénységgel járó nélkülözések, a frusztráció és az önbecsülés fokozatos leépülése a családon belüli kapcsolatokat is szétfeszíti, és sokszor a boldogság, a jobb boldogulás reményének elvesztésével az emberek számára a másik nyomorának látványa szolgál elégtételül.²⁰

18 Hasonló jelenséget tapasztalt Michael Stewart arról, hogy a felemelkedés, az egalitárius rend megszakítása vagy az arra tett kísérlet miképpen értelmeződik a közösségben: „A romák megvetéssel nézik a romungro származású cigány zenészek elitstátus iránti igényét, mert úgy vélik, hogy a romungrok csak addig adják a cigányt, amíg az valamiképpen hasznukra van, de megtagadják származásukat, amint ennek révén a romákkal vennék őket egy kalap alá” (Stewart 1994: 132).

19 Kenneth B. Clark a fekete gettókról írt tanulmányában ugyanezt a jelenséget írja le: „Azok, akik meg sem próbálják elhagyni a gettót, meg vannak róla győződve, hogy azok, akik megpróbálják, árulónak érzik magukat. Vagyis feltétlen ragaszkodást követelnek a gettópatológia iránt. Normáihoz feltétlen alkalmazkodást követel. Nevetségessé teszi, elűzi, vagy elszigeteli mindazokat, akik igyekeznek szembeszegülni ezekkel a normákkal, vagy akár csak át akarják alakítani azokat” (Clark 2008: 69).

20 Az objektív körülményeket illetően, illetve az önbecsülés és negatív önkép általánosságában is párhuzamot vonhatunk a fekete gettók és a magyar szegregált telepek között: „A gettók objektív jellemzői a túlszűfozottság, a rossz lakáviszonyok, a nagy csecsemőhalandóság, a bűnözés és a betegség. Szubjektív jellemzői a sértődöttség, az ellenséges indulatok, a kétségbeesés, a fásultság, az önlebecsülés és ezt ellensúlyozandó egyfajta fellengzős, »csak azért is« magatartás” (Clark 2008: 31). „Mindenfelé a szertelenség, pusztulás, fásultság és kudarc jeleit látni. Az egyetlen állandó jellemző a kisebbségi érzet. Az emberek, úgy látszik, feladták a harcot az élet olyan apróságáiban, amelyek gyakran a fontosabb dolgok jelképei” (Clark 2008: 45).

A vizsgált szegregált telepeken élők nagyjából egyenlő arányban fejezték ki azt, hogy van összetartás az ott lakók között, és azt, hogy farkastörvények uralkodnak. Szintén ugyanennyien állították, hogy csak a családon belül van összetartás, illetve csak akkor állnak egymás mellé az emberek, ha baj van, másképp nem számíthatnak egymásra. Az azonban általános, hogy kávéval, cigarettával, fűszerekkel kölcsönösen kisegítik egymást.²¹ Ez azonban nem elegendő ahhoz, hogy úgy érezzék, számíthatnak egymásra.

A szegénység öröklődése, okai és következményei

A „szegénység”, a „nincstelenég”, a „nyomor” szavak sokak szájából elhangzanak. A hangfelvételek alapján gyakran megtévesztő, ahogyan beszélnek az emberek arról, amiben élnek, a mindennapjaikról, a házaikról. Arra jutottam, hogy a panaszkodás a túlélési stratégia része is, ami arra szolgál, hogy felébressze a másokban a sajnálat és a gondoskodás érzését: nyomorról és szegénységről beszélnek azok is, akik ténylegesen éheznek, és azok is, akik viszonylagos jólétben élnek.

Megfigyeléseim és az elmondások alapján a szegregált telepen élők között nagy különbségek vannak az anyagi javak birtoklásában, annak ellenére, hogy a közösség egyik fontos összetartó eleme az egyenlőség biztosítására való törekvés. Televízió, kábeltévé mindenütt van, bár sok helyen nem üzemel a rendszeres nem fizetések miatt. Nagyon ritka és kivételes, hogy a víz be van vezetve a házakba, az utcai kúthoz járnak az emberek. Gyakori, hogy a villanyt is kikötik a házból.

A szegregált telepek és övezetek lakói között van olyan, aki a napi megélhetését biztosítani tudja, csak a továbblépésre nincs lehetősége. Ezek az emberek általában a segélyek mellett alkalmi munkákat vállalnak, állatot tartanak, kisebb veteményest művelnek, hulladékfémeket gyűjtenek és adnak el, vagy egyéb üzletelekből teremtik meg a szerény megélhetéshez szükséges feltételeket. Vannak olyanok is, akik rendszeresen, hónapról hónapra éheznek. Ezekben a családokban jellemzően több mint 4 gyermek él, a ház bútorzata minimális, külön ágya senkinek nincs, sok helyen asztal, székek be sem férnek a kis viskókba.

Ezeknek a családoknak jó részére jellemző, hogy vagy a szülők alkoholproblémái miatt sülyedtek teljes nyomorba, vagy teljesen eladósodtak a kamatos pénz használatának következtében.

Az ital elviszi a pénzt, mer' aki bemegy a kocsmába, az 10–20 ezer, gyerekek éhen maradnak, se cucc, koszosan járkálnak.

Sok helyen a gyermek betegsége vagy egy baleset az a tragikus esemény, amelynek következtében a család belekerül a kamatspirálba. Előfordul, hogy egy

²¹ Horváth Kata erről így ír: „A kérés a cigány közösségekben élő mindenható elv, és az adás pedig, ami arra válaszol, egy kötelező szabály muszájból történő kielégítése egy olyan környezetben, ahol a magántulajdonnak egyre nagyobb értéke van (talán ez is magyar hatásra), de a legkevesebb magántulajdon létezik. Közös a felmosó, a vasaló, a kávéfőző, a gyerekekre való iskolai ünneplő, senkinek sincsen elég lábos, és valójában mindig mindenki valakitől kér, még az áram is közös. Ami azonban biztos: a cigányok egész kis koruktól megtanulnak nem szégyellni kérni, nem véletlen, hogy a létfenntartáshoz szükséges alapelveket így fogalmazzák meg: »Ne szégyellj magad, mert nem élsz meg«” (Horváth 2002: 298).

nagyobb összegű számla vagy pénzbüntetés, de sokszor az alkohol kényszeríti rá az embereket az uzsorakölcsön felvételére. Ott, ahol ez utóbbi áll fenn – a megkérdezettek szerint és a terepmunka során tapasztaltak alapján –, jellemzően a gyermekek után járó segélyből él a család, s a gyermekek elhanyagoltsága, alultápláltsága szélsőséges méreteket ölt. Mindemellett a ház körüli nehéz fizikai munkákat (pl. vízhordás a kútról) is egészen kicsi kortól elvégzik, szülői utasításra. A gyermeknek ezekben a családokban – minden jel és az ott élők véleménye szerint – funkciója van, s akármilyen kegyetlenül is hangzik, ez nem más, mint bevételi forráshoz juttatni a szülőket.²²

A családi pótlék, a gyermekvédelmi. Nem kapja meg az a gyerek. Hallom bemennek, cigit vesznek, rengeteg cigit, dohányt, alkoholt, és némi harapnivalót egy napra, kettőre. De hogy hadd döggöljön meg az a gyerek. A gyerekek pénzéből élnek meg.

A nyomorgó, sokgyermekes, eladósodott családoknak csak töredéke hanyagolja el ilyen mértékben a gyermekeit. Sok családban az eladósodás után a szülők mindent megtesznek, hogy gyermekeiket nevelni, etetni tudják: bármiféle munkát elvállalnak, és ha a lakóhely adottságai lehetővé teszik, a gyermekekkel együtt az asszonyok az erdőn gyógynövényeket, gombát gyűjtenek. Télen azonban sokszor teljesen kilátástalan a munkavállalás, pedig a fűtés pluszterheket ró a családokra. Ilyenkor tetőződik az éhezés és a nyomor.

Az éhezésnek, nyomornak egyik oka a tényleges nincstelenségen túl a pénz beosztásának hiánya vagy nem megfelelő módja. A segélyekből és egyéb jogcímen járó juttatásokból befolyó pénzösszeg annyira minimális, hogy még abban az esetben is csak az alapvető szükségletek egy részét fedezné, ha azt egyenlően osztanák el a hónap teljes egészére. Ebből a kilátástalanságból is fakad, hogy a „fizetés” kézhez kapásakor a „van” miatt érzett megkönnyebbülés – az azt megelőző szűkölködést, sok esetben tényleges, hetekig tartó éhezést követően – azt eredményezi, hogy a családok nagy arányban költenek nem alapvető élelmiszerekre, illetve élvezeti cikkekre stb., amelyekre egyáltalán nem jutna.

A segélyfizetés tájékán van csipszezés, rágógumizás, csoki... 1-2 hétig esznek, utána meg koplalnak.

A pénz beosztásának vagy rossz elosztásának megváltozására meglátásom szerint azonban csak akkor lehetne számítani, ha volna perspektíva az emberek

22 M. Stewart az általa vizsgált oláh cigány közösségben a nyolcvanas évek második felében nem találkozott a kamatos pénz jelenlétével és az uzsorával, s a cigánykutató antropológusok (Bakó B., Kovai C., Horváth K., Virág T., Fleck G. stb.) jellemzően nem írnak arról, hogy a családok hogyan és mitől adósodnak el (sok esetben arról sem, hogy létezik-e ez a jelenség), illetve milyen következményei vannak az uzsorának. Ennek több oka lehet. Az egyik, hogy az uzsora a rendszerváltás óta terjedt el ezekben a közösségekben, párhuzamosan a szegénység és nyomor, a munkanélküliség növekedésével. Másrészt, hogy a megnevezett kutatók elsősorban a cigány közösségek vizsgálatára vállalkoztak, illetve a kultúra feltárására, magam pedig a mélyszegénységben élő kirekesztett embercsoportokat kívántam vizsgálni, a cigány kultúra fókuszba állítása nélkül. Az általam vizsgált telepkek mindegyike Magyarország legszegényebb, minden szempontból marginalizált rétegébe tartozik, ahol a cigányságra kulturálisan jellemző szolidaritás és összetartás a szegénységi kultúra hatására – a már korábban említett kivételes eseményektől, alkalmaktól eltekintve – teljesen meggyöngyül.

előtt, ami takarékoskodásra ösztönözné. Ilyen azonban a saját megítélésük szerint – és a legtöbb esetben objektíven nézve – nincsen. A pénz elégtelenségének és a beosztás hiányának következtében tudott ennyire elterjedtté válni a kamatos pénz, fokozva a nyomort és éhezést. Egy váratlan, nagyobb kiadás (pl. baleset, betegség, büntetés, katasztrófa okozta vagyoni károk) elég ahhoz, hogy egy család évekre eladósodjon. Azoknak a családoknak, amelyek egy eladósodást követően mégis képesek leróni tartozásukat és kiszállni az uzsorakölcsön használatából, jóval nagyobb esélyük van a nyomorból való kitörésre is, de nagyon lassan, nagyon sok munkával, és hosszan tartó, további nehézségeket okozó takarékoskodással. A képzetlenség, iskolázatlanság olyan mértékű hátrány, melyet ledolgozni szinte lehetetlen. Ennek oka nem pusztán a munkalehetőségek csökkenő száma (amit súlyosbít a mindenütt meglevő diszkrimináció), hanem az is, hogy a feketén munkát vállaló embereket nagyon gyakran verik át és használják ki tudatlanságukat (pl.: a vállalkozók nem fizetik ki őket, vagy jóval áron alul vesznek át gyógynövényt, gombát stb.). A teljes nincstelenség és az abból való kitörés ellehetetlenülésének másik gyakori oka a szenvedélybetegség, amellyel mind játékszenvedély, mind alkoholfüggőség formájában gyakran lehet találkozni. Egy alkoholizáló családfőnek „köszönhetően” a mélyszegénység és kirekesztettség állapota nagy valószínűséggel generációkon átnyúlóan stabilizálódik.²³ Ennek egyik nagyon jelentős oka, hogy a közösség megvetése, elfordulása nem pusztán az alkoholizáló apára terjed ki, hanem az adott család egészére.

A megélhetés lehetőségei

Hogy miként lehet a nincstelenségen enyhíteni, arra az embereknek elmondásuk szerint négy különböző stratégiájuk van, melyek mindegyike kényszermegoldás, ami sok nehézséget vagy problémát von maga után: nem kívánt munkákat kell elvállalni; lopni kell; koldulni kell; vagy kamatos pénzt kell felvenni.²⁴ Ez utóbbi természetesen csak pillanatnyi megoldás lehet, hosszabb távon tovább rontja a család helyzetét. A munkavállalás nem mindig elérhető lehetőség: a téli hónapokban előfordul, hogy egyáltalán semmiféle munka nem adódik. Sok esetben egyébként is kevésbé vonzó munkák ezek, mivel nagy részük nagyon alacsony presztízsű, rosszul megfizetett (pl. közmunkára sok helyen napi 4 órában veszik fel az embereket, így a minimálbér felét kapják meg, ami olykor alig több a Rendelkezésre Állási Támogatásnál, amelyet viszont így elvonnak tőlük) és/vagy különösen nehéz és fárasztó. Ezért sok helyen kialakult az a vélemény, mely szerint dolgozni nem éri meg, és csak az az ember vállal el bizonyos munkákat, aki teljesen kiszolgáltatott, nincstelen.

²³ Nem csak az általam vizsgált telepeken készített interjúkból tudható, hanem a résztvevő megfigyelés módszerével dolgozó kutatók is leírták a jelenséget. Pl.: M. Stewart: „A fizetés meghatározza a cigány közösségi élet ritmusát. (...) Ha nincs eljegyzés, esküvő, keresztelő, a férfiak a városba mennek inni és szerencsejátékot játszani” (Stewart 1994: 95).

²⁴ M. Stewart megfigyelése ehhez képest a következő: „A cigányok által büszkén emlegetett és kifejezetten sajátjuknak érzett munkák közé tartozik a gyűjtögetés, a koldulás, az üzletelgetés és a lopás.” „Ha a romák alkalomadtán el is ismerik, hogy nagyobb szükségük van a gázókra, mint a gázóknak órájuk, igyekeznek a vagyonszerzés valamilyen módját úgy állítani be, hogy az nagyobb méltóságot jelent számukra, mint a gázó gazdánál végzett bér munka” (Stewart 1994: 136).

Most is volt ez a ganatszedés, 4 forintért. De nem éri meg! Mert nem keresi meg azt az összeget, amit itthonról kaját elvisznek.

Ebből sokak számára az következik, hogy büszkeségből nem vállalnak el bizonyos munkákat (ilyenek lehetnek pl. a különböző gyümölcszedések) – hiszen ők nem szorulnak rá –, illetve lenézik azokat, akik rákényszerülnek erre. Nem mellékes, hogy ez az ideológia csak olyan emberek szájából hangzik el, akik a magyarok és romák közti kapcsolatot kifejezetten rossznak minősítik, s azt vallják, hogy a magyarok kihasználják a cigányságot.²⁵

A lopás és koldulás a szegregáltan élők lakóközösségén belül is sokak szemében megvetendő és mélyen elítélt cselekedet, így a boldogulásnak ezt a módját választani szintén ellentmondásos – még akkor is, ha bizonyos helyzetekben ez tűnik az egyetlen megoldásnak.

A munkalehetőségek kapcsán a megkérdezettek leggyakrabban a helyben adódó alkalmi munkákat említették, ezeket követték az önkormányzat által nem rendszeresen biztosított közmunkák, valamint a gyógynövény, gomba, bogyók gyűjtése és leadása, végül pedig a távolabbi városokban végzendő alkalmi munkák. Néhányan említették a fa, illetve a vas összegyűjtését és eladását is, mint bevételi forrást. A munka kapcsán gyakori volt két állítás:

1. semmilyen munkalehetőség nincsen, ha mégis adódik, akkor sem éri meg elvállalni;
2. régen jó volt: volt munka, a nem romák és a romák között nem volt ellenségeskedés, és a roma fiatalok sem voltak olyan szemtelenek, neveletlenek és tisztetlenségűek, mint a most serdülő, illetve kora ifjúkorban levők. Ennek nyomán újra és újra elhangzott a megkérdezettek körében, hogy a „rég rendszer”, a „Kádár-korszak” volt ideális, amikor az embereknek dolgozni kellett, volt megbecsülés, rend, fegyelem és nyugalom.

A telepen élő romák között nagyon súlyos generációs problémák érzékelhetők a rendszerváltás előtt és után szocializálódtak körében.

Itt vannak a fiatalok. Soha életében nem dolgoznak, kapják a családi pótlékot, kapják a nevelési segítyt. Mind fiatalok, letelik az 5-6 hónap, vagy 3 vagy 4, akkor elküldik munkanélkültre. És kapnak 38 ezer forintot. Én meg ledolgoztam 18 évet, és kapok 48 ezer forintot, hogyha nincs letiltva! Elvisznek minket lányom kezese, és letiltás az egész kis pénzünket, ezt csinálják velünk a fiatalok, a mi öregünkkel. Mivelünk.

²⁵ Horváth K. írásában explicit megjelenik ez a fajta ellenállás a vélt vagy valós kihasználás miatt, illetve ennek megtorlása: „(Arra törekednek a romák, hogy a magyarok felől érkező) »rendes cigány« itéletet inkább egy ügyeskedés eredményének tartsák, ne pedig valamiféle lepaktálásnak a másik féllal. Ez akkor valósulhat meg, ha a cigány környezet belátja, hogy valóban a gádzsó használatáról van szó, nem pedig egy vele kötött szövetségről. Ha bármiféle gyanú felmerül arra nézve, hogy a magyarokkal való kapcsolat erősebb lett a kellenél, hogy az a gazdasági kapcsolatok megkivánta kereteket már túlhaladta, a cigányok részéről rögtön elhangzik (valamiféle gúnyos) megjegyzés. A faluban élő különböző cigány csoportok különféle módját találják meg a magyarok »használatának«, de úgy tűnik, hogy csak az egyes csoportokon belül lényeges annak bizonyítása, hogy valójában »használatról«, és nem szövetségről van szó” (Horváth 2002: 273).

A tiszteletben tartás és megbecsülés az idősebb generáció számára egyértelműen fontos érték. A többségi társadalom és kisebbség viszonya, illetve a diszkrimináció dühöt és ellenállást kiváltó hatása körükben nem jellemző, inkább a becsületesség bizonyításának vágya és a fiatalabb generációtól való elhatárolódás érzékelhető fokozott mértékben.

A fiatalok arra panaszkodnak, hogy nincs munkalehetőség, ami mégis akad, az nem kifizetődő, ráadásul megalázó, valamint hogy a kevés segélyből képtelenség megélni.

Nem akarok az utcára elmenni takarítani. A franc menjen!

A nem romák felől érzékelhető tartózkodás és elhúzódás dühöt és ellenállást kelt a telepi roma fiatalokban, fokozva az ellentéteket, sérelmeket. Ennek következménye az is, hogy az adódó munkalehetőségek java részét azért sem vállalják szívesen, mert megalázónak tartják azt, hogy az őket kirekesztő nem romák mint munkaadók vesznek részt a folyamatban, és sokan behódolásként élik meg, ha elvállalják a számukra amúgy is rossz üzletet sejtető munkákat.

Amit a cigány megtesz, azt magyar nem teszi meg. Azt nem teszi meg soha az életben, hogy ő mászkálna, csúszkálna, sokkal nem elmaradottabbak azok, akik elmennek. A cigányok elmennek inkább dolgozni, 3-4 ezer forintért éjjel-nappal dolgoznak. De a cigányság az mindig is így volt, csak erre voltak majdnem kiképezve. Most fent a közhasznú munkán az egész várost ők lássák el majdnem a legnagyobb fizikai munkával.

A kamatos pénz olyan hitel, amelyet a szegregált telepek szinte mindegyikén egy vagy több helyi, jellemzően roma ember ajánl föl azok számára, akiknek szükségük van pénzre, de nincs módjuk kölcsönt felvenni vagy kölcsönkérni rokontól, ismerőstől. A kamatos pénzből élőket leggyakrabban „fináncnak” vagy uzsorásnak nevezik. Az emberek elmondása szerint a rendszerváltás után kezdett elszaporodni az uzorások tábor. Ezek az emberek gyakran 100%-os kamatra adnak kölcsönt a rászorulóknak. A pénzbehajtás drasztikussága a fináncról függ, de az adósok fizetéseképtelenség esetén számíthatnak akár a vagyonukból való teljes kiforgatásra, szélsőséges esetben a ház elvételére, illetve fizikai bántalmazásra. Az uzorából rengeteg konfliktus származik.

Akik használják és be is vallják, azt állítják, hogy szinte mindenki használja, s hogy nem lehet másképp megélni, hiszen nincs elég pénz. Arról, hogy az uzorásról mit gondolnak, a kölcsönt igénybe vevők között is megoszlik a vélemény. Vannak, akik azt mondják, kihasználja a legelesettebbek kiszolgáltatottságát, s gyűlölettel beszélnek róla. Vannak, akik szerint jó üzletember, ügyes. Vannak olyanok is, akik úgy vélekednek, csak az uzorásra lehet számítani, ha bajba kerülnek, s ezért hálásak neki. S vannak, akiknek az a meggyőződése, hogy aki igénybe veszi a kamatos pénzt, az meg is érdemli. A legtöbben azonban negatívan ítélik meg, részben azért, mert irigylük a kamatot adó jólétét és gazdagságát, ami mögött

nem megszenvedett évek, nehéz munkavégzés állnak; részben pedig azért, mert a legszegényebb, sokgyermekes, nyomorgó és éhező családoknak még a tetőt is elveszik a fejük fölül, s nem áttalják a gyermekeket is elvitetni tőlük. A legtöbb esetben félnek az emberek a kamatozóktól, hiszen nagyon könnyen bajba kerülhetnek, ha nem tudják megadni az egyre halmozódó adósságukat, illetve ha elárulják az uzsorást. Éppen ezért szinte egyáltalán nem fordul elő, hogy feljelentést tesznek ellene, még akkor sem, ha ez nagyon sok családnak lenne közös érdeke. Az igazi probléma azonban az, hogy az uzsorás érdekérvényesítő képessége messze felülmúlja azokét, akik megpróbálnának szembeszállni vele.

A megkérdezettek között akadt jó néhány olyan ember, aki mindent elkövet azért, hogy ne kelljen felvennie kamatra pénzt. Ők alternatívaként leginkább az alkalmi munkákat említették, mint pénzszerzési lehetőséget.

Hát a kamatos pénzzel most nem foglalkozok, mer' nem éri meg, nekem, minek. Nem kérek pénzt senkitől, elmegyek, maszekba dógozok.

Két csoport ténylegesen elválik: vannak, akik inkább a kamatos pénz felé nyúlnak, mások inkább olcsó munkákat vállalnak el.

Mink nem kamatozunk. Mink megyünk, azért, hogy éjjel-nappal az erdőn van a fiam, ilyen maszek munkákat elvállal még.

Akadt olyan telep, amelyen a kamatos pénz felvételének alternatívájaként a zálogot említették az emberek. Mivel a bankok és pénzintézetek nem adnak hitelt a rendszeres jövedelemmel nem rendelkezőknek, az uzsorások monopolhelyzetben vannak. Vannak települések, ahol nem csupán egy-két uzsorás akad, hanem úgynevezett alvállalkozók is, akik maguk is 100%-os kamatra adnak ki pénzeket abból a tőkéből, amelyet ők maguk is kamatra vettek fel. Az emberek eltanulják egymástól, hogy „ez a rend”, s az egymásnak adott dolgokat lassanként kamat nélkül már alig lehet elképzelni.²⁶

Konfliktusok és tabuk

A konfliktusok, összetűzések és viták okaként az emberek összesen öt tényezőt neveztek meg.

1. Az apróbb, gyerekek között elkerülhetetlenül kialakuló civódásokból óriási, szülők és családok közötti, sokszor véres verekedés gerjed. A másik, gyerekek kapcsán fakadó konfliktus a különböző nevelési elvek ütközéséből adódik, pontosabban a teljesen szabadjára engedett gyermekek találkozása azokkal,

²⁶ A jogászok (ügyvédek, ügyészek, a nyomozó hatóságok tagjai, az IRM-ben dolgozó jogalkotással foglalkozók) egyöntetű véleménye szerint az uzsora jellegű tevékenységek az ún. nehezen bizonyítható deliktumok körébe tartoznak. Ráadásul a Büntető Törvénykönyvbe relative hosszú idő után 2008 decemberében került újból vissza az uzsora-bűncselekmény [Btk. 330/A §], ami 2009. március 1. óta hatályos. Ezt megelőzően az ilyen jellegű tevékenységet űző természetes személyeket, vagyis az ún. uzsorásokat a gazdasági deliktumok körében szabályozott jogosulatlan pénzügyi tevékenység [Btk. 298/D §] megnevezésű tényállás szerint igyekeztek több-kevesebb sikerrel felelősségre vonni.

akiket szigorúbban fognak szüleik. Így gyakran alakul ki a szülők közötti, illetve a családok közötti konfliktus.

Míg a gyerekek között nincs konfliktus, addig jó. De mikor az egyik gyerek elviszi a másikat lopni, a másik már háborog ellene.

2. A kamatos pénz miatt szintén brutális verekedések, verések és egyéb megtorló jellegű cselekedetek fordulnak elő (a ház felgyújtása, elvétele). A finác, aki leggyakrabban 100%-os, de legjobb esetben is 40%-os kamatra ad kölcsönt, illetve ad el hitelbe élelmiszert, alkoholt és más fogyasztási cikkeket, behajtja a pénzt adósaitól.

Hogyha esetleg nem akarta visszaadni, volt olyan is, bizony akkor pofonvágta a nőt. Csak ugye nem merik feljelenteni, mert akkor tanúskodni kell nekik, és akkor... máris megvan a háború. Nem is kapnak, meg jól el is verik őket.

3. A mértéktelen alkoholfogyasztás és az ebből fakadó alulkontrollált vagy kontrollálatlan viselkedés, az agresszivitásra való hajlandóság és kedv növekedése rendszeresen konfliktusokhoz vezet. Mind a kocsákban, mind a köztereken, mind pedig a családon belül, a házakban jellemzőek az ebből adódó verekedések, heves összeszólalkozások. A lerészegedés minden segélykiosztás alkalmával kiszámíthatóan bekövetkezik, s megemelkedik az ebből fakadó verekedések és garázda bűncselekmények elkövetésének valószínűsége is. Az alkohol kiemelkedően nagy arányban vált ki agressziót a szegregált lakó, rendszeresen alkoholt fogyasztó emberek körében, s ennek érzékelhető a negatív hatása: a konfliktusok legjava ehhez köthető.

Bemennek, elisszák az agyukat, megbeszélik, hogy ezt öljük meg, ennek adjuk vissza, ezt verjük meg, és ez így megy. Isznak, hazajönnek, berúgnak, bepiálnak, nem érzik, hogy mit csinálnak, füveznek is, minden, és akkor így összecsapnak két család. Összecsap, és akkor arra lyukadnak ki, hogy akkor öljék meg, hogy tegyék el láb alól.

- 4-5. Az „irigység” és a „pletyka” szintén mint konfliktusforrás fogalmazódott meg. De mit is jelent az irigység? Az irigység abból ered, hogy az emberek folyamatosan egymáshoz viszonyítanak. Senkinek nincs semmije, s ha mégis van, az veszélyes, mert fölboríthatja annak a hallgatólagos megegyezésnek az érvényességét, amely úgy szól: „Szegények vagyunk, nem tehetünk róla, és nem tehetünk ellene”. A közbeszédben egyértelművé válik, hogy mindenféle változás, egyéni siker vagy gyarapodás a közösség kárára van, ezért „üldözendő”. Ha valakinek gyarapodik a pénze, az nem tisztességesen szerezte, vagy nem tisztességesen jutott ahhoz a munkához, amivel megszerezte, vagy nagyra vágyó, sokat képzel magáról. Ha valaki jobban teljesít az iskolában, nagyobb a tudása, az azt jelenti, hogy lenéz és elítél másokat, azaz ellenséges a többiekkel szemben.

Ez ezt mondta, az azt mondta, ilyenek. Megvan belőle a veszekedés. Tudod kitalálk az is, ami nem is igaz, ami tényleg nem mondtál meg minden, azt akkor erővel állítják, hogy te azt mondtad. Azt akkor az idegesítő.

Az „irigység” fogalma tehát azt takarja, hogy az egész lakóközösség minden eszközzel igyekszik megakadályozni bármely egyén gazdasági vagy kulturális tőkájének növekedését. A megakadályozás, ellehetetlenítés módszerei pedig: a kigúnyolás és a szimbolikus megalázás a pletyka segítségével, végső soron pedig a meglopás.

Az emberek leggyakrabban a lerészegedéshez vezető alkoholfogyasztást jelölték meg konfliktusforrásként. A második legsúlyosabb tényező a gyermekekből fakadó vita, ezt követi a pletyka, az irigység, végül pedig a kamatos pénz használata.

A tabu, amiről nem szívesen beszélnek az emberek, nemenként különböző. A kamatos pénzt inkább a nők kezelik tabuként, mintha jobban félnének a következményektől, vagy jobban szégyellnék. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a kölcsönért általában a nőket és gyerekeket küldik, így inkább az asszony kerül abba a helyzetbe, hogy meg kell alázkodnia. Az alkohol viszont kizárólag a férfiak számára volt tabuként kezelendő téma. Ez valószínűleg azért van így, mert a férfiak, amennyiben meghatározó jelentőségű mindennapjaikban az alkoholfogyasztás, úgy jellemzően a segélyekből és a gyermekek után járó pénzből fedezik a kiadásait. Ez azt eredményezi, hogy a gyermekek nem kapják meg azokat a dolgokat, amelyekre szükségük van (a ruházat, tisztálkodás, tanulás stb. terén), sok esetben még éheznek is.

A nem romák és romák között feszülő ellentét inkább a nők számára tabu, de jelentős a férfiaknál is. A nők jóval gyakrabban helyeslik és vágyják a többségi társadalom normáit, szeretnének úgy élni és viselkedni, mint a helybéli nem roma családok. (Ez alapvetően a nők, anyák biztonság és állandóság utáni fokozott igényéből ered, éppen azért, mert ez a gyermekvállalásnak és a gyermekek egészséges nevelkedésének a feltétele. Konformistábbakká formálja a nőket az a tény, hogy a stabil megélhetés és biztonság előbbre való számukra a gyermekeik szükségletei és fokozottabb kiszolgáltatottságuk miatt.) Ezért is tapasztalható, hogy jobban szégyellik a helybéli nem romák rosszallását, a saját életkörülményeiket és a hozzájuk tapadó sztereotípiákat. A férfiakra jellemzőbb, hogy nyíltan felvállalják akár az ellenséges viszonyt, a távolságtartást is a többségi társadalom tagjaival.

A verekedést és a nyomort azonos arányban tartják a nők is és férfiak is eltitkolandónak, szégyenforlnak. A nyílt agresszió és a nyomában járó félelem, illetve a nyomor, szegénység, éhezés miatti szenvedés semmilyen értékrendszer és ideológia szerint nem tekinthető pozitívnak, vágyottnak. A szegregáltan lakók életét megkeserítik ezek a körülmények, s azok a dolgok, amelyek gyengeségre, sérülékenységre utalhatnak: az érzékeny pontok tabukká válnak. Ha valakiről kiderül, hogy gyenge és sebezhető, az kizárólag negatív következményekkel számolhat ezekben a közösségekben – a szolidaritás a leggyengébbekre végképp

nem terjed ki, így mindenki igyekszik leplezni a hiányosságait. A sérthetetlenség látszatának megőrzéséhez a leggyakoribb fegyver a nevetés.

A verekedésről

A verekedésről természetesen sehol nem beszéltek szívesen az emberek, sokan tabuként kezelik, szégyellik, vagy félnek elárulni bármit is a környezetükben folyó erőszak mértékéről. A vizsgált szegregált lakóhelyek eltérnek egymástól a tekintetben, hogy mennyire gyakoriak és mennyire durvák a verekedések, verések.

A verekedés előzménye valamilyen konfliktus. Az előforduló konfliktusok alapvetően három típusba sorolhatók:

1. a gyerekek egymás közötti összeveszéseiből, illetve gyermekcsínyekből fakadó, családok közötti feszültségek;
2. az eladósodott fél és a finanszírozás közötti érdekkellentétből adódó összetűzések;
3. az alkoholfogyasztást követő lerészegedés okozta kontrollálatlan erőszakos viselkedés.

A gyerekek közötti konfliktusok, majd az ezekből burjánzó családok közötti ellenségeskedések, verekedések azokban a közösségekben, illetve családokban fordulnak elő sűrűbben, amelyekben gyakoribb az alkoholizáló életforma, és a gyermekek után járó pénz a család elsődleges, vagy egyetlen bevételi forrása. Ezekre a családokra jellemzőbb ugyanis az, hogy a gyermekeket elhanyagolják, és a nevelési elvek minimálisak vagy egyáltalán nincsenek. Azokban a helyi közösségekben, ahol arányaiban sok ilyen család él, jellemző, hogy az összetartás, a szolidaritás és a morál jóval alacsonyabb, mint azokban a közösségekben, ahol az ilyen családok száma és aránya alacsony. A közösségnek az alkoholizáló életformával, illetve egyéb, járulékos devianciákkal szembeni toleranciája jól jelzi, hogy mennyire elterjedt ez az életforma. Ott, ahol a közösségi összetartás erős, nem jellemzőek a felvázolt életformát választó családok, s így a gyermekek veszekedéseiből fakadó konfliktusok sem hangsúlyosak.

Az adós és finanszírozás közötti, fizikai erőszakig is el fajuló konfliktusok gyakorisága mindenekelőtt három tényező függvénye: egyrészt a finanszírozás által alkalmazott behajtási technikák durvasága és az adóssal szembeni viszonya, másrészt az adós munkavállalási hajlandósága és lehetőségei, harmadszorban pedig az alkohol fogyasztásának mértéke és gyakorisága.

A verekedést kiváltó, magasan a legtöbbet említett tényező a megkérdezettek szerint az alkoholfogyasztás (a megkérdezettek 60%-ban említették az alkoholt, mint a verekedés okát), ami minden segély vagy egyéb pénz kifizetése után túlzott mértékűt ölt. A rendszeres, lerészegedésig fajuló alkoholfogyasztás és annak elfogadottsága különböző, ezzel párhuzamosan pedig az előfordulási gyakoriságban is jelentős eltérések mutatkoznak a vizsgált telepékeket összehasonlítva.

A verekedés, az egymás közötti összetűzések brutalitásának mértéke a telepén élők közösségének erőszakosságára utal: hol a határ, mi az, ami még megengedhető, és mi az, ami már nem. Természetesen nincs egységes szemlélet e tekintetben.

tetben az egy helyen élők között, ennek ellenére állítható, hogy a helyi uralkodó morálnak ez is egy vetülete. A verekedések durvaságának mértéke függ tehát attól, hogy a helyi uzsorás milyen eszközöket vet be az adósaival szemben a pénz behajtása során. Függ továbbá az egy helyen lakók összetartásának mértékétől. Az összetartóbb közösségeknél a szolidaritás mértéke nagyobb, az értékrend jóval stabilabb, így az ott élők a békés együttélés érdekében jóval több szabályt gondolnak érvényesnek és tartanak be. Összefügg emellett a rendszeresen alkoholizáló emberek arányával, és nem független a nem romák és romák közti viszonytól sem.

A vizsgált 14 szegregált telep közül 3 helyen egyáltalán nem számoltak be az emberek verekedésekről, 2 telepen azonban a verekedést kiváltó okok mindegyike elhangzott.

Azokon a telepeken, ahol a verekedéssé fajuló konfliktusok – az elmondások szerint – a leggyakoribbak voltak, a következő közös jellemvonások figyelhetők meg: a nem romák és romák közötti viszony kifejezetten rossz; a romák közötti összetartás nagyon gyenge; a kamatos pénz használata és a rendszeres alkoholfogyasztás a férfiak körében megszokott és elterjedt; s a teljesen eladósodott családok aránya, amelyekben rendszeres az éhezés is, az összes vizsgált telep átlagán felüli. 5 telepen említették az emberek a verekedések kapcsán a helyi nem romákkal vagy a hatósági szervvel való összetűzést, a családok közötti verekedéseket 8 helyen, a családon belüli erőszakra pedig 4 helyen történt célzás. Azokon a szegregált telepeken, ahol a családi erőszakra annak ellenére beszéltek, hogy az egyértelműen tabunak számít, az összetartás szinte teljes hiánya, illetve az átlagos mértéket meghaladó erőszak jelenléte jellemző.

Bűncselekmények és azok megítélése

A bűnelkövetés fogalma alatt a kutatásba vont emberek vagyon elleni bűncselekmények megvalósítását értik. Sem a garázdaság, sem a súlyos testi sértés jellemzően nem definiálódik bűncselekményként. Ennek oka, hogy a verekedés, verés túlnyomórészt elfogadott konfliktuskezelési technika. Az ilyen összetűzések a szegregáltan élők körén belül gyakoriak, és csak az esetek töredékében eredményeznek rendőri beavatkozást. A problémákat személyesen, egymás között intézik el, „illetéktelen kívülről” nélkül.²⁷ Ez olyan fontos hozzáállás, amely „legitimálja” a verekedést a rendőrségen való bejelentéssel, feljelentéssel szemben. A vizsgált települések és az ott élő roma emberek között azonban jelentős különbségek vannak a tekintetben, hogy mennyire fogadják el és alkalmazzák a nyílt agressziót egymás ellen. A garázdaság a verekedés és sokszor a mulatozás velejárója, s szintén nem a bűncselekmény kategóriájába sorolandóként beszélnek a rongálásokról. Az azonban megfigyelhető, hogy minél kevésbé jellemző egy szegregált

²⁷ Mindez jellemző az összes mélyszegénységben kirekesztetten élő embercsoportra; például a mexikói nyomornegyedet vizsgálva Oscar Lewis éppúgy szembesült ezzel a jelenséggel, ahogyan Kenneth B. Clark a harlemi gettóban, de számtalan párhuzamot lehet találni mind a nemzetközi, mind pedig a hazai szakirodalomban (Lewis 1968; Clark 2008).

telepre az agresszió és a nyílt téri verekedés, annál inkább fogalmazódik meg bűncselekményként a rongálás és a testi sértés.

Az elmondások szerint a lopás gyakori. Az interjúalanyok sokszor beszéltek „irigységről”, és csak sokszoros szövegelemzés után derült ki, hogy az irigység – legdurvább formájában – lopást jelent.

Akik elzárkóznak a lopástól, mint szerzési módtól, azok élesen elhatárolódnak azoktól is, akik rákényszerülnek vagy megengedhetőnek tartják. Ez az a cselekedet, amelynek elkövetése vagy nem elkövetése valóban kettéosztja a szegregáltan lakókat.

Romák és nem romák közötti viszony

Az elmondások és interjúk alapján az látszik, hogy a településeken élő nem romáknak és szegregáltan élő romáknak a kapcsolata távoli – a legjellemzőbb, hogy elkerülik egymást. Ezt a viszonyt, amely nyilvánvalóan tele van feszültséggel és dühvel, az interjúalanyok zöme mégsem minősítette negatívnak. Ennek oka az, hogy a magyar–roma rossz viszonyt sok szegregáltan lakó cigány ember szégyelli elismerni amiatt, hogy a nem roma emberek életvitele és lakáskörülményei jóval kívánatosabbak számukra, s a presztízsük is nagyobb a szemükben. A helyi nem romák legtöbbször távolságtartó és gyanakvó a cigány emberrel szemben, s az erre adott reakció a sértettség és az ellenségesség. Ezt a mindenhol tapasztalható elhúzódnást esetenként felülírja egy-egy személyes ismeretségen alapuló bizalmi viszony, amelyre általában munkakapcsolat épül. A kisebbség és többség viszonyának megítélése a megjegyzések és vélemények kétharmadában negatív, s csak egyharmadában pozitív színezetű. Az interjúkban megtalálható, magyarokkal szembeni fenntartások és kritikai megjegyzések elsősorban éppen a romákhoz való hozzáállásnak köszönhetők. A helyi nem roma ember épp azokon a helyeken, ahol a kisebbséghez való viszony problémásabb, egységesen negatívan ítéli meg és kezeli a szegregált telepen élő emberek mindegyikét. Az interjúalanyok visszatérő szóhasználatával: „egy kalap alá vesznek” mindenkit. Abban az esetben, ha a romák – hasonlóan a magyarokhoz – elhúzódnak, a viszony alapvetően egy minimális kontaktussal járó egymás mellett éléssé alakul, tele feszültséggel és idegességgel, de ez egy stabil és hosszú távon változatlanul fenntartható kapcsolat. Ez a leggyakrabban előforduló helyzetábrázolás a beszélgetésekben. Vannak települések, ahol a helyi magyarok és romák közti viszony instabil (destabilizáló tényező bármely olyan változás, amely a településen élő emberek életét, mindennapjait átformálja: pl. munkahelyek megszűnése; lakókörnyezet leromlása, elértéktelenedése; önkormányzati döntésekből fakadó változások), negatív irányba változik, a munkavállalási kedv pedig lecsökken a romák részéről, s ez – párhuzamosan az erőteljesen jelenlevő diszkriminatív felvételi eljárásokkal – minimális arányú roma munkavállalót eredményez. Az ilyen környezetben gyakrabban fordulnak elő rablások és lopások, és a pénzszerezés, mint motiváció mellett a bosszúállás is jellemző. A viszony folyamatosan mérgesedik el, mígnem nyílt gyűlölködésbe torkollik. A magyarok és romák között feszülő ellentétek igazi kárvallottjai azok

a szegregáltan lakó cigány emberek, akik mindent elkövetnek, hogy beilleszkedjenek a többségi társadalomba, s hogy olyan életvitelt folytathassanak, amilyet a helyi magyarok.

Két, egymásnak ellentmondó és a magyarokról ellentétes képet sejtető közkeletű nézet létezik a mélyszegénységben élő romák körében: 1.: A „paraszt” munkát ad, megélhetést biztosít, ezért fontos megnyerni a bizalmát és jó kapcsolatot ápolni vele. 2.: A magyar kihasználja a szegénységben élő romákat, alantas munkát végeztet velük, amelyet nem fizet meg, átveri és becsapja őket. Azt, hogy egy roma ember mit gondol erről a kérdésről, meghatározza a magyar–roma viszony. A szegregált telepeken élő romák legtöbbször szerint a magyarok „lenézők”, „nagyképűek” és „fösvények”. A vélemények 70%-ában elhangzottak ezek az állítások. Kifejezetten pozitív megítélés a vélemények 30%-ában hangzott el. A leggyakoribb jelzők a „tisztá”, „rendes”, „becsületes” voltak.

Amikor a megkérdezettek cigányokról beszéltek, ritkán fordult elő, hogy teljesen magukról festettek volna képet. Sokkal jellemzőbb volt, hogy a telepen élő, általuk megvetett emberekről vagy családokról beszéltek, vagy olyanokról, akiknek a viselkedését és mindennapi életvitelét elítélik, akikkel semmiképpen nem akarnak azonosulni. Ehhez hozzájárult az is, hogy akik erről a kérdésről beszélgetésbe elegyedtek velünk, kutatókkal, azokban a megfelelési vágy, de legalább a nyitottság többnyire jelen volt a magyar idegenek felé. Az interjúalanyok a cigányokat leggyakrabban olyan embereknek ábrázolták, akik „kötekednek”, „verekednek”, „nem becsülnék senkit”. Az interjúk szövegeiben a második legsűrűbben megjelenő, kimondott vagy történetekkel kifejezett jelzőcsoport szintén kizárólag pejoratív vonásokat tartalmaz: „lusták”, „ingyenélők”, „nem szeretnek dolgozni”, „tanulatlanok”, „isznak”.²⁸ Gyakoriságát tekintve csak ezt követi a sorban a nem pusztán negatív tulajdonságokat megjelenítő narratíva, amely a cigányokat mint életművészeket láttatja: „tudnak élni”, „jószívűek”. Minél több a konfliktus, az ellenségeskedés egy telepen, annál jellemzőbb, hogy a cigányok megítélése az ott élők között – akik véleményüket kifejezni is hajlandók – olyannyira negatív és indulatokkal teli, mint a rasszisták körében. A heves indulatok azoknál jelentkeznek, akik helytelenítik a fent említett tulajdonságokkal bíró emberek életmódját és gondolkodását, s akik szeretnék elnyerni a helybéli magyarok elfogadását és tiszteletét. A negatív indulatoknak tehát két oka van. Egyrészt, amiért a magyarok bizalmát és elismerését nem tudják elnyerni, mert azok minden romát az alapján ítélnék meg, amit a negatív jellemzők által lefestett deviáns roma kisebbség tesz, s aiktól éppenséggel a telepen élők egy része szintén elhúzódik. Másrészt a mindennapokban a cigányokról rossz véleménnyel levő cigány emberek folyamatosan szenvednek azoktól a társaiktól, akik alkoholos befolyásoltság alatt verekedést igyekeznek szítani, aiktól a gyermekeiket féltetni kell, s akik a bűnelkövetést, mint megélhetési módot elfogadottnak tartják.

²⁸ A felsorolt tulajdonságokkal kizárólag roma emberek jellemezték más cigány embereket. A hivatalos személyek ritkán fogalmaztak ennyire egyértelműen negatívan. Nyilvánvaló, hogy az adatgyűjtésben igen erős volt a „magyaroknak” megfelelési vágy, s emiatt az általuk „helyesnek” tartott válaszokat, sztereotíp jellemzőket sorolták. Ezt természetesen figyelembe kell venni a válaszok értékelésénél.

Cigány népszokásokat, hagyományokat nemigen tartanak számon a megkérdezettek. Ha mégis, akkor ez az oláh cigányokra a legjellemzőbb, de jellemzően náluk is csak a házassággal és párválasztással kapcsolatos hagyományok és szabályok élnek. A telepeken élők – sem a beások, sem a romungrók, sem az oláhok – nem kötik szokásaikat sem a cigánysághoz, sem a hagyományokhoz, egyedül a virrasztás és a mulatságok alkalmával szokásos megvendéglés módja az, amit mint cigány szokást megemlítenek.

Az önkormányzat

Az önkormányzattal való viszony korrelál csaknem az összes vizsgált változóval: többek között annál jobb a kapcsolat, minél nagyobb a közbiztonság, minél kevésbé jellemző a nyomor és éhezés, minél kisebb a bűnelkövetések száma, és minél nagyobb a rendszeresen iskolát látogató gyermekek aránya. A vizsgált tényezők között ok-okozati kapcsolat nem állapítható meg, pusztán együtt járás tapasztalható. Ebből is látszik a mélyszegénység és az etnikum problémájának multikauzalitása, s az okok és okozatok egymásba fonódása és együttesen érvényesülő hatása az, ami előrevetíti az egy problémát kiragadó és arra megoldást adni próbáló javaslatok szükségszerű bukáását.

Az önkormányzat szerepe a mintába került emberek életében mindenütt kiemelkedően fontos, hiszen a megélhetéshez szükséges pénzek nagy részét vagy teljes egészét a polgármesteri hivataltól kapják. Jellemző, hogy az emberek egyes személyekhez kötnek egy-egy szervezetet vagy szervezeti egységet, s a felelőst is egy személyben keresik. Általában a polgármesterről beszélnek, őt kárhozzátják vagy neki hálások minden tett miatt, amit az önkormányzati szerv véghezvisz. Ugyanígy a magyar állam a gondolati konstrukciókban a kormánnyal azonosítható, az pedig az éppen aktuális miniszterelnökkel. Minden döntésért, jogszabályért vagy egyéb határozatért egy személyben teszik felelőssé Gyurcsány Ferencet.²⁹ A megkérdezettek narratíváiban visszatérő elem, hogy az önkormányzat nem segít, fukar, csal és sikkaszt, átveri őket és erősen diszkriminatív. Arra vonatkozóan, hogy valójában mennyire diszkriminatív a hozzáállás és mennyire jellemző a visszaélés a hivatalokban, nagyon kevés megbízható információt lehet hallani. A sejthető hivatali visszaélések azonban szinte soha nem kerülnek napvilágra, mert az alulképzettség miatt az érdekérvényesítés szintje a vizsgált romák körében ijesztően alacsony. Azok a nonverbális és verbális eszközök, amelyekkel sok esetben kommunikálnak egy hivatalban, olyan visszatetszést váltanak ki, amely miatt még egy jogos igény, felvetés is – valamiféle hivatalos indok keresésével – könnyedén elutasítható, sőt kifejezetten elutasítandó. A kisebbségi önkormányzat képviselői és e szervezet tagjai azok, akik többek között épp ennek a kommunikációs szakadéknak az áthidalására lennének hivatva. A gyakorlatban azonban a kisebbségi önkormányzatok teljesen alkalmatlannak tűnnek e feladat betöltésére. Ennek egyik oka, hogy a romák közül kikerülő képviselők a legtrikább

²⁹ Az akkori miniszterelnök.

esetben képviselik azokat, akik megválasztották őket, illetve szinte mindenütt erőteljesen megosztják az embereket.³⁰ Természetesen van olyan eset is, amikor a képviselőnek valóban eltökélt szándéka és célja a helyi cigányság helyzetének előmozdítása, de – ennek ellenére, vagy ettől függetlenül – a közbeszédben nem kerülheti el a vádat, mely szerint csak a saját hasznát keresi, eltulajdonítja a köznek járó pénzeket, és kizárólag a saját jólétéért küzd.³¹

Kommunikáció

Az egyik legnagyobb kommunikációs nehézség abban áll, hogy a legtöbb vizsgált mélyszegénységben élő roma ember kifelé irányuló kommunikációjának stratégiai eleme – a kívülről várt segítségre való hagyatkozás miatt – a szegénység és tehetetlenség örökös bizonygatása. Ez azonban egyúttal súlyosan gátolja is az egyéni lehetőségek felismerését, gyengíti azt a hitet, hogy sorsukat ők maguk is képesek alakítani, képesek pozitív változást előidézni. A saját felelősség elhárítását eredményezi és a tanult tehetetlenség³² állapotába taszítja az embereket a kívülről kapható segítség érdekében folytatott kommunikáció és a mögéje épülő mentalitás.³³ E kommunikáció azért is veszélyes és megtévesztő, mert az egyén objektív egzisztenciális helyzetétől szinte teljesen függetlenül alkalmazható.

A roma mélyszegénységben élők többségének egyedüli és bevett érdekérvényesítési képessége ugyanis nem másban, mint a mélyszegénységi lét és a nyomor kifejezésében, kommunikálásában áll. Az erre adott válaszreakció, a segítség és támogatás az, ami életben tartja őket s az érdekérvényesítésnek ezt a módját. A kutatás során szerzett tapasztalatokra alapozva és a leírtak alapján valószínűsíthetőnek gondolom a következő lehetőségeket:

1. Ha az érdekérvényesítés eme bejáratott útja elzáródik, de a diszkrimináció megmarad, a bűnelkövetési hajlandóság sokszorosára nő.
2. Ha az érdekérvényesítés bejáratott útja megmarad, a diszkrimináció pedig csökken, akkor a jelen állapot stabilizálódik és hosszú évtizedekre konserválódik.
3. Ha az érdekérvényesítés bejáratott útja elzárul és ezzel párhuzamosan más utak nyílnak meg (pl. oktatás és munkaerő-piaci lehetőségek javulása, bővülése), ekkor, és csakis ekkor van esély a változásra, a mélyszegénységből való

30 Kenneth B. Clark így ír e jelenség okairól: „Nagyon nehéz, sőt szinte lehetetlen a hatalom birtokosaként viselkedni olyasvalakinek, aki folyton csak azt tapasztalja, hogy nincs hatalma. A gettópolitikuskok hatalma nélkülözi a gazdasági és társadalmi befolyás szilárd alapjait, így futóhomokra épül, ezért ezek a politikusok hajlamosak arra, hogy beletörődjenek hatáskörük korlátozott voltába, és közvetlen előnyöket hajszoljanak. (...) Mivel mind a hatalomért, mind a protekcióért folyó versenyben lemaradnak, ezért általában egymás közt marakodnak a morzsáért, s mindannyiukat ellehetetleníti a minimális részesedésért folyó vetélkedés” (Clark 2008: 134).

31 Hasonlatos jelenség a feketék között Clark szerint: „Az amerikai néger az őnmaga vagy más négernek iránti szilárd, feltétlen megbecsülés érzetét tudja a legkevésbé magáévá tenni. Gyanakvása, hogy a sikeres négernek eredményeket kell produkálnia a becsület és tisztesség terén, kétélye, hogy egyáltalán joga van-e bárkinek is a felemelkedésre. Ez megfosztja őt attól a képességtől, hogy ellenszenv és szkepticizmus nélkül becsülje és tisztelje néger társait. Különösen igaz ez arra az esetre, ha néger társa olyan területen igyekszik elismerést kivívni magának, amely általában zárva van a négernek előtt, és ahol a verseny módozatai és az előmenetel felett társadalmunk legnagyobb fehér hatalmasságai örökölnek” (Clark 2008: 160).

32 A fogalmat Martin Seligman után és seligmani értelemben használom (Seligman 1965).

33 Párhuzamként megint csak Kenneth B. Clark említhető, aki azt írja: „A négernek változatlanul abban a meggyőződésben élnek, hogy a gettóért a fehér hatalmi rendszer a felelős, és ezért a gettóban felmerülő minden problémáért a fehéreknek kell fizetniük.” Azaz az általa vizsgált gettóban is jellemző a tehetetlenség és a kívülről várt segítség (Clark 2008: 145).

kitörésre. Ezzel a változással egy időben és párhuzamosan valószínűsíthető a diszkrimináció fokozatos csökkenése.

Amennyiben az első két lehetőség bármelyike valósul meg, tudnunk kell, hogy legnagyobb kárvallottjai azok a mélyszegénységben élő roma emberek lesznek, akik a túlélés érdekében nem alkalmazzák a többség által használt kommunikációt, hanem küzdenek ellene. Ugyanis a közvetlen környezetükben élőkön kívül – akiknek erre adott reakciója az alany kirekesztése, kigúnyolása – senki más nem viszonyul eszerint hozzájuk.

Az életminőséget meghatározó tényezők

Az interjúk során az emberek az általuk mondottak hatására érzelmileg – hol jobban, hol kevésbé – bevonódtak. Megvizsgáltam, hogy a felmerülő témákhoz hogyan köthetők az erősebb érzelmek, illetve mely téma vált ki pozitív és mely negatív érzelmet. Az érzelmeket előfordulásuk szerint négy kategóriába soroltam: vidámság, düh, félelem és elkeseredettség. A vidámságot a nevetések számával mértem. A dühöt az intonáció, a hangerő és az indulatos szavak használata jelezte, a félelem és elkeseredettség érzésére kevésbé a metakommunikáció, mint inkább az explicit tartalom utalt. Az indulatok és érzelmek jól azonosíthatóan meghatározott témákhoz köthetők. A következő kérdésköröket, narratívumokat vizsgáltam, amelyekben jelentős arányban fordultak elő erős érzelmek: a romák a cigányságról, a cigány emberről beszélnek; előbukkan a nem roma–roma viszony; a mindennapi konfliktusokról beszélnek; a munkalehetőséggel, illetve a munka tevékenységével kapcsolatban nyilatkoznak; a szegénység, nyomor, éhezés kerül szóba; a verekedést említik, illetve történeteket, jellemzőket; a magyar emberekről alkotnak véleményt; az önkormányzatról, illetve ahhoz kapcsolódóan beszélnek.

A leginkább nevetést előcsaló témakör a cigányság volt, amikor arról beszéltek, milyen a cigány ember. Majdnem ilyen arányban nevettek akkor is, ha a konfliktusokról beszéltek, azokról a problémákról, amelyek a lakóhelyükön nap mint nap előfordulnak. A nyomor és verekedés szintén sok nevetést kiváltó kérdéskörök voltak. Ennek oka az emberek hozzáállása, illetve konfliktuskezelő technikája: a zavaró, negatív érzelmet kiváltó történeteket is sokszor nevetéssel, humorral oldják fel, próbálják elviselhetővé tenni.

A düh érzésére utaló jelek mindenekelőtt az önkormányzattal kapcsolatos beszédben fordulnak elő. Az önkormányzat tevékenységei, az intézmény hozzáállása váltott ki ingerültséget. A közvélekedés szerint az önkormányzat kötelessége támogatni és segíteni a szegénységben élő cigányságot, ezt a kötelességét azonban egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben teszi meg. A másik jelentős, dühöt és indulatokat kiváltó beszédtema a nyomor és éhezés, ezt követően pedig a magyar–roma viszony. Míg a magyar emberről valló jellemrajz és általános vélekedés, beszélgetés nem vált ki dühöt vagy haragot, addig a magyar–roma viszonyt firtató kérdésekre való reakciók mögött komoly feszültség és düh érződik. Ez azért lehet érdekes, mert a vizsgált teleperekre jellemző volt az izoláció, azaz az interjúalanyok

zöme a nem cigány származású magyar emberrel nem érintkezik nap mint nap. Azonban a személyes kontaktus hiánya ellenére is erőteljesen befolyásolja a közhangulatot az elhúzódás mögött feszülő ellentét.

A félelemérzet a verekedésről, a családok, szomszédok, az ivócimborák, a kamatos pénz behajtói, vagy a családtagok közötti nyílt agresszióról és harcokról beszélve bukkan elő jellemzően. A félelem érzésével párosuló második témakör a magyar–roma viszony, a harmadik pedig az önkormányzat. Az utóbbi a függőségi viszonyoknak köszönhetően vált ki olykor félelmet az emberekből: az önkormányzatnak lehetősége van arra, hogy szigorításokkal, korlátozásokkal komoly nehézségek elé állítsa az embereket. A helyi magyar lakosság a potenciális munkaadó és olykor a vásárló szerepét tölti be a mélyszegénységben tengődő cigányság életében, így szintén fennáll a függőségi viszony. Ennél jelentősebb tényező a magyarokkal szembeni félelemérzet kialakulásában a Magyar Gárda Egyesület³⁴ szervezésében zajló, megfélemlítést kiváltó felvonulások sora.

Az elkeseredettség az emberek körében a nyomorúságról, az éhezésről, ugyanilyen nagy mértékben a verekedésekről, a munkalehetőségekről beszélve mutatható ki, illetve a magyar–roma viszonyról való diskurzusban. Ezek azok a témakörök, amelyekre azért reagálnak érzékenyebben az emberek, mert elsődlegesen határozzák meg mindennapi problémáikat: a szegénység (1), az erőszak (2), egy jobb élet reményének teljes hiánya (3), és a többségi társadalomból való kirekesztettség érzése (4).

Mindezek a tényezők folyamatosan és kölcsönösen hatnak egymásra, így spirálszerűen mélyítik a problémákat. A kilátástalanság okozta frusztráció fokozza az agresszió, a verekedések előfordulásának esélyét, jellemzően a túlzott mértékű alkoholfogyasztással együtt. A munkalehetőségek hiánya, illetve a megaláztatás tartott, alig fizető és nehéz fizikai munkák szintén erősítik a magyarok és romák közti ellentéteket, az alá-fölé rendelt viszonyt, az érzékelhető diszkrimináció pedig fokozza a kirekesztett roma emberek ellenállását és frusztrációját. Mindez tartós, generációkon átívelő mélyszegénységbe betonozza a szegregált telepeken élő, onnan kitörni nem tudó embereket, aminek éppúgy léteznek egzisztenciális összetevői, mint ahogyan érzelmi is.

Összességében a leghevesebb érzelmeket a verekedés témaköre váltotta ki, ezt követte a nyomorról és éhezésről való beszéd. Az indulatoktól fűtött harmadik témakör a magyar–roma viszony volt. Mindez azért rendkívül fontos tény, mert a szegregált telepeken élő roma emberek nem romákkal való kapcsolata felszínes, vagyis a mindennapi életnek csak áttételesen és közvetetten részesei, ellentétben az első két témakörrel. Tapasztalják azonban az elhúzódást, a megvetést és a gyanakvást a nem romák részéről, s ezek nagyon mély nyomokat hagynak bennük.

Mindez azt jelenti, hogy az erőszak és a nélkülözés után a vizsgált szegregáltan élő roma lakosság körében a harmadik legfájóbb pont a kirekesztettség, a diszk-

34 Azóta Új Magyar Gárda Mozgalom néven újjáalakult.

rimináció, ami így meghatározza az ott élők választott túlélési stratégiáit és mentalitását.³⁵

Együttélési normák és a szegregált telepek közösségi léte

Összességében az interjúk, a beszélgetések és a terepen történt megfigyelések elemzése után jutottam a következő eredményekre. A szegregált telepen élők világa egy sajátos szubkultúra. Ezekben a közösségekben az egymáshoz való viszonyt számtalan ellentétes irányú kötés alakítja. Az összetartás során a megélt sorsközösség a meghatározó, a szolidaritás elhanyagolható szerepet játszik. A szubkultúra, melynek szociális hálójáról és szerkezetéről beszélek, azokra a szegregált telepekre érvényes, ahol az emberek túlnyomó többsége kilátástalannak látja helyzetét, s ahol a felfele mobilitás esélye megítélésük szerint közelít a nullához. A vizsgált szegregált telepek több mint kétharmada ilyen.

A szegregált telepen élők közös gondolati konstrukciójának egyik legfontosabb alapfeltevése, hogy a mélyszegénység állapotából – amelyben a telepen élők vannak – nem lehet kitörni. Az ezzel ellentétes cselekedetek, vélemények, vagy bármely tény, amely ennek az állításnak a kétségbe vonásához vezethet, súlyos kritika az összes mélyszegénységben megrekedt emberre, családra nézve. E kritika azzal szembesít, hogy lehet olyat tenni, ami által az ember jelentősen javíthat saját sorsán, azaz az egyén okolható jelen helyzetéért, és felelős élete alakulásáért. Eme vád azonban egy nem eltúrt tudattartalom, s az implicit megtett bírálat szimbolikus megfogalmazójának azonnali kirekesztését vonja maga után.

A közösségben található kötelékek elsősorban a szociális kontroll keretében szövődnek: az egymás figyelése, a folyamatos hasonlítóztatás és mérítség az, ami negatív kötésként ugyan, de összetartja az embereket. Egymás nyomorúságának közönyös elnézése, sőt a kárörvendés mögött is a szegénységgel járó és az élet minden területére kiható frusztrációk állnak: az önbecsülés leépülésével és a jobb élet reményének elvesztésével az embereket az tölti el megelégedéssel, ha elégtételt vehetnek saját boldogtalanságukért.

Az „irigység” fogalma – mint a szociális kontroll egyik fő összetevőjének kifejeződése – azt takarja, hogy az egyének és az egész lakóközösség minden eszközzel arra törekszik, hogy megakadályozza bármely egyén gazdasági, kulturális vagy társadalmi tőkéjének³⁶ növekedését. A megakadályozás, ellehetetlenítés módszerei pedig a kigúnyolás, a szimbolikus megalázás, a pletyka, és végső soron a meglopás.

Azt vélelmezem, hogy a generációs szakadék az értékek és túlélési stratégiák változásának jellegzetes tünete, és a mélyszegénységi lét³⁷ megváltozását mutatja.

35 A hatások és okok rendszere tehát sokrétű, és folyamatos mozgásban van. Fontos hangsúlyozni, hogy nem lehet egyetlen csoportképző tényezőt, például az etnicitást kiemelni, mint elsődleges jellemzőt. Ladányi János és Szelényi Iván Kertesi Gáborral való vitájuk során – amelyben lényegében és leegyszerűsítve azt vitatták, ki a cigány, s hogyan lehet meghatározni a csoporthatárokat – a *Kritika* 1998. márciusi számában ezt írták: „Meglehetősen gyakori, hogy komplex jelenségek leírásakor a tudomány többféle definíciót alkalmaz. Hogy csak a szűkebb témánkhoz kapcsolódó néhány kategóriát említsünk, így szoktunk eljárni például a szegénység, a munkanélküliség vagy a létminimum definíciókhoz is. Ha azt kell megmondanunk, hogy ezen definíciók közül melyik az egyetlen helyes, nem tudományos, hanem csak politikai ítéletre vállalkozhatunk” (Ladányi – Szelényi 1997).

36 Bourdieu (1998: 155–176).

37 A kirekesztésről, a szegénységről és a mélyszegénység formáiról bővebben: Ferge Zsuzsa (2003). *Kétsebességű Magyarország*, ELTE TáTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék, Budapest, 2003.

Ez a fajta (szegregált telepi) mélyszegénység már nem pusztán egy egzisztenciális válságból fakadó szegénységi kultúra hordozója, s nem is csak egy gazdasági és társadalmi állapot: lélektani tényezőket szintén magába foglal. E lélektani tényezők a több generáción átívelő kirekesztettség megtapasztalásának következményei, amelyek – az etnikai hovatartozásnak nagyban köszönhetően – egy speciális szubkultúrát alakítottak ki.³⁸ E szubkultúra gondolati konstrukciója az a mentalitás, amely értékként tekint az ellenállásra, amelynek leggyakrabban használt és elfogadott konfliktusmegoldási eszköze az erőszak, s amelynek érdekérvényesítési tőkéje a tehetetlenségbe rekedt nincstelenség kommunikálása. Az emberekben a pozitív jövőkép hiánya és a többségi társadalom elzárkózása konzerválja a mélyszegénységi létből és a diszkrimináció együttes hatásából kialakult szubkultúra fennmaradását.³⁹

Összességében a jelen kutatás eredményei, s az eredmények más, hivatkozott – mind magyar, mind nemzetközi – kutatási eredményekkel való összevetése után azt gondolom, kirajzolódik: a társadalom által nemkívánatosnak minősített, mélyszegénységben élő kisebbség túlélési stratégiái és mentalitása nem a cigány kultúrából (annak bármely ágából)⁴⁰ adódik, s nem vezethető arra részben sem vissza.

A mélyszegénységből és kirekesztettségből fakadó lélektani és fizikai tényezők elnyomnak minden más olyan hatást, ami lényegében formálhatná ezeket a szubkultúrákat.

38 Az itt lefestett átalakulás valószínűleg az a folyamat, amelyet Ladányi J. és Szelényi I. – Gunnar Myrdal és Julius Wilson nyomán – az underclass kategóriájának neveznek, s amely sokat bíralt és vitatott fogalomnak – elsősorban – három fő kritériumát adják meg. Az első a társadalom többségétől való földrajzi elkülönültség. A második a társadalmi munkamegosztásban való részvétel hiánya/korlátozottsága, vagyis a segélyezésre utaltság. A harmadik kritérium az immobilitás, vagyis a mélyszegénységből való kitörés esélytelensége. „Az underclass a kirekesztés olyan sajátos, új formája, amelyben a szegénység összefonódik az etnicitással, ahol tehát a gazdasági-társadalmi meghatározottság, a szó eredeti értelmében vett osztálybesorolás kasztszerű elkülönüléssel párosul” – írják (Ladányi – Szelényi 2004).

39 Herbert J. Gans egy tanulmányában az 'underclass' fogalmának megszületését és annak sok vitát kavart történetét követi végig, s eljut az 'undercaste' fogalmához, amely a posztindusztriális társadalom gazdasága legnagyobb veszteségeinek kasztszerű szubkultúráját festi le, s amely sok szempontból hasonlatos az etnicizált szegénység fogalmához. Az általam felvázolt kirekesztett roma mélyszegénységhez kapcsolódó ellenállás és mentalitás talán párhuzamba állítható Gans 'undercaste' fogalmának tartalmával (Gans 1993).

40 A cigányságnak nincs egységes kultúrája, erre utalok. „A közel félmillió magyarországi cigányság több mint 70%-a magyar, több mint 20%-a cigány, és csak közel 10%-a román anyanyelvű, vagyis magyar, oláh és beás cigány” (...) „a köznyelv és ilyenformán a közmegítélés nem tesz különbséget a különböző etnikus csoportok között” (...) „A csoportközi viszonyok tökéletesen leképeződnek az endogámia merev alkalmazásával. Ritkább ugyanis a cigányság etnikai csoportjai közötti házassági kapcsolat, mint a bármelyik cigány és nem cigány csoport közötti házasság. A társadalmi elkülönülést a telepeken belüli térbeli elhelyezkedés is viszonylag jól mutatja” (Ladányi – Szelényi 1997).

Azok a jellemzők, amelyeket többségében a romáknak tulajdonítanak (genetikai vagy kulturális alapon), valójában nem a roma etnikumhoz köthetők, hanem elsősorban egy társadalmi-gazdasági helyzetnek köszönhetően kialakult szubkultúra termékei. Ezzel a megállapítással összecseng Ladányi János és Szelényi Iván megállapítása, akik így fogalmaztak: „Ahogyan a cigány népesség nem képez egyértelműen lehatárolható csoportot, a cigány kultúra, életmód és identitás sem fogható fel valami történelmen kívüli állandósággal egyértelműen lehatárolható, egzotikus etnikai csoportokhoz kapcsolható fogalomként. Ami a klasszifikációs küzdelem »objektív« magvának, a »kisebbség« vagy a többség objektív sajátosságának tűnik, az véleményünk szerint csak az érintett csoportok gazdasági-társadalmi viszonyrendszerének termékeként értelmezhető” (Ladányi–Szelényi 1997).

Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy amikor roma etnikumról beszélünk, szem előtt kell tartanunk, hogy – mivel nincs és soha nem is volt „Cigányország” – szemben az összes többi etnikummal: a cigányság mint csoport objektíve és kizárólag kisebbség, s ez meghatározó jelentőségű az identitás kérdésének szempontjából. Az identitás kérdése pedig meghatározó hatást gyakorol a csoporton belüli és csoportok közötti viszonyokra is. Ennek figyelmen kívül hagyása hiba volna.

ABSTRACT: The research aims to reveal how Roma people live in segregated settlements. Social acceptance of this minority can be helped by analyzing the differences between the standard norms of society and the norms of the Roma. I describe their way of living, their mentality, their adaptation strategies, their preconceptions and stereotypes. In this study I explore everyday affairs and problems. I analyze coping strategies, mentality, ways of relating to the majority, and finally the correlations of these factors.

Irodalom

- A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, 1999.
- Ambrus Péter (1995): A szegénység kultúrája. In Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest.
- Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.) (2002): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs, Iskolakultúra.
- Bakó Boglárka (szerk.) (2003): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Bakó Boglárka (2007): Cigány módra – magyar módra. Együttélési viszonyok egy mikroközösség sztereotípiatörténetein át. In Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Tér és terep, 5. 36–64 o. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Évkönyve. Budapest: Balassi Kiadó.
- Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.) (2007): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Tér és terep 5. 488 o. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Évkönyve. Budapest: Balassi Kiadó.
- Bart Angéla: „Szegénység, etnicitás és társadalmi nemek a kelet-európai átmenetben”. Recenzió. Elérhető: http://web.adatbank.transindex.ro/pdfdok/web11_17_barth.pdf (letöltve: 2010.január)
- Barth, Fredrik (1969): *Ethnic groups and boundaries*. Oslo: University Press, 117–134.
- Bass László – Darvas Ágnes – Dögei Ilona – Ferge Zsuzsa – Tausz Katalin (2007): A szegénység és kirekesztés változása. ELTE TáTK kutatási jelentés. ELTE Szegénységkutató Központ.
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 155–176.
- Clark, Kenneth B. (2008): *Fekete gettó: a hatalom dilemmái*. Budapest: Educatio.
- Diósi Ágnes (1990): *Szűz Mária zsebkendője*. Budapest: Kozmosz.
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányok története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Džambazovič, Roman – Jurásková, Martina: A romák társadalmi kirekesztettsége és szegénysége Szlovákiában. http://web.adatbank.transindex.ro/pdfdok/web11_09_juraskova.pdf

- Emigh, Rebecca Jean – Iván Szelényi (szerk.) (2001): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport-London: Prager Publishers.
- Erdős, Kamill (1989): A magyarországi cigányság. In Vekerdí József (szerk.): *Erdős Kamill összegyűjtött írásai*. 42–53. Békéscsaba: Gyulai Erkel Ferenc Múzeum.
- Fábián Zoltán – Sík Endre (1996): Előítéletesség és tekintélyelvűség. In *Társadalmi riport*, 381–413. o.
- Ferge Zsuzsa (2003): *Kétsebességű Magyarország*. Budapest: ELTE TáTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék.
- Ferge Zsuzsa – Darvas Ágnes – Tausz Katalin (2002): *Társadalmi védelem, kirekesztés és szegénység Magyarországon*. Budapest: Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, Közép-Kelet Európai Iroda.
- Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde (1999): Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben. In: *Régió* 10/1. 64–83.
- Forray R. Katalin (1998): *Cigány gyerekek szocializációja: család és iskola*. Budapest: Aula.
- Gans, Herbert J. (1993). *From 'underclass' to 'undercaste': Some observations about the future of the post-industrial economy and its major victims*. New York: Columbia University.
- Glaser, Barney – Strauss, Anselm (1969): *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine.
- Goffman, Erving (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, NJ: Anchor.
- Grounded Theory Online Forums and Seminars: <http://groundedtheory.com/dcforum/genral>.
- Havasi Éva (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. (Poverty and Exclusion in Contemporary Hungary). *Szociológiai Szemle* 4: 51–71.
- Horváth Kata (2002): „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást!” Epizódok egy falusi magyar cigányközösség életéből. (Antropológiai esettanulmány) In Kovács Nóra–Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 241–325.
- Kalla Éva – Soproni Ágnes (1997): „Írják le a sóhajtasomat!” *Milyen lehet cigánynak lenni.* Budapest: Magvető.
- Kemény István (szerk.) (1999): *A magyarországi romák*. Budapest: Press Publica.
- Kemény István – Havas Gábor (1996): Cigánynak lenni. In *Társadalmi riport*, 352–380.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat Kiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kertesi Gábor (2005): *A társadalom peremén*. Budapest: Osiris.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika*, dec. 179–191.

- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái. Észak-magyarországi stratégiai füzetek.*
- Lewis, Oscar (1968): *Sanchez gyermekei.* Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Pálos Dóra (2007): „Cseperedünk.” Egy beás közösség önsztereotipizálási folyamatairól. In Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Tér és terep 5. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Évkönyve. Budapest: Balassi Kiadó.
- Prónai Csaba (1995): *Cigánykutatás és kulturális antropológia.* Budapest/Kaposvár: ELTE/CSVMTKF.
- Réger Zita (2002): *Cigány gyermekvilág: olvasókönyv a cigány gyermekfolklórból.* Budapest: L'Harmattan.
- Rostás-Farkas György – Karsai Ervin (1990): *A cigányok hiedelemvilága.* Pécs: Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület.
- Spéder Zolt (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések.* Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó.
- Stewart, Michael (1994): *Daltestvérek.* (Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon.) Budapest: T-Twins Kiadó–MTA Szociológiai intézet–Max Weber Alapítvány.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. In *Szociológiai Szemle*, 4: 34–50.
- Szuhay Péter (1997): Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. In: *Magyar Tudomány*, 6: 656–74.
- Szuhay Péter (1999a): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In Glatz Ferenc (szerk.): *Cigányok Magyarországon.* (Magyarország az ezredfordulón). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szuhay Péter (1999b): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Budapest: Panoráma.
- Szuhay Péter (2006): *A magyarországi cigányság kultúrája.* Budapest: Medicina.
- Tamás Ervin – Révész Tamás (1977): *Búcsú a cigányteleptől.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Tauber István (1993): Cigányság, társadalmi beilleszkedés, társadalmi problémák. In *Főiskolai Figyelő*, 2: 192–194.
- Törzsök Erika – Paskó Ildikó – Zolnay János (szerk.) (2008): *Cigánynak lenni Magyarországon.* Jelentés 2007. Budapest: EÖKIK.
- Vajda Imre (szerk.) (1997): *Periférián – Roma szociológiai tanulmányok.* Budapest: Ariadne Kulturális Alapítvány